

PHŒNIX

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

33,2 - 1987

HET RECHT IN HET OUDE NABIJE OOSTEN

ISSN 0031-8329

LEIDEN
1988

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D. A. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan 45, 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Dr. J. de Roos, Archeol.-Hist. Instituut, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	P. F. Boomsma, Wilhelminapark 4, 7316 BT Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M. M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I. B. J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	H. J. Prins, St. Claralaan 24, 5654 AT Eindhoven
'S-GRAVENHAGE	Mevr. J. M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. drs L. M. Velt, Egyptologisch Instituut, Oude Boteringestraat 43, 9712 GD Groningen
HAARLEM	Mevr. B. H. v. d. Ree-Gregorius, Orionweg 123, 2024 TC Haarlem
'S-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs G. M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. J. P. Lettinga, Emmastraat 6, 8262 EH Kampen
LEIDEN	Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden
MAASTRICHT	Drs. E. C. Moolenaar, M. L. Kingstr. 47, 6245 GH Eijsden
NIJMEGEN	Drs. S. F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	Ex Oriente Lux, p/a Gemeentelijke Bibliotheek, Hoogstr. 110, 3011 PV Rotterdam
TWENTE	Mevr. C. F. L. van Heek-van Heek, De Boetselaersborg, Het Kattenburg 6, 7041 AS 's-Heerenberg
UTRECHT	Dr. A. v. d. Kooij, Tortellaan 34, 3722 WD Bilthoven
ZUTPHEN	Mevr. I. M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Prof. dr. L. de Meyer, Seminarie voor Spijkerschrift-filologie, St. Pietersplein 6, Gent

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap

EX ORIENTE LUX

1. Afbeelding van de Egyptische vizier Ramose (midden 18^e dynastie, 14^e eeuw v. Chr.). De vizier was in het binnenlands bestuur de rechterhand van de farao.

THEMANUMMER HET RECHT IN HET OUDE NABIJE OOSTEN

INHOUD

In memoriam Prof. dr. M. A. Beek ... Ph. H. J. HOUWINK TEN CATE	3
Personalia Orientalia	6
De vizier en de rechtspraak in Egypte rond 1500 v.C.	
G. VAN DEN BOORN	10
Een schijnproces in het Egyptische strafrecht? A. McDOWELL	17
Rechtspraak bij de Oude Assyriërs K. R. VEENHOF	23
Oog om oog, tand om tand: een barbaarse wet? M. STOL	38
Recht in Israël K. A. DEURLOO	44
De Hettitische wettenverzameling Ph. H. J. HOUWINK TEN CATE	50
Boekennieuws	59

PHENIX

is een halfjaarlijks bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van W.H. van Soldt, K.R. Veenhof, en L.M.J. Zonhoven.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 30.— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 15,—. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede (Twente), 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 2de étage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel 071-272016. *Postadres:* Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, Redactie Phœnix: Prof. dr. K.R. VEENHOF, Schubertlaan, 50, 2102 EM Heemstede. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Prof. dr. M.N. VAN LOON (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K.R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het Dagelijks Bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS, voorz.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Mevr. drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE, penningm.; Dr. C.H.J. DE GEUS, lezingenprogramma en contact met afdelingen; Dr. W.F. LEEMANS; Dr. D.J.W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS; Prof. dr. K.R. VEENHOF, redactie publ. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting; Prof. dr. L. DE MEYER (Gent), Prof. dr. E. NOORT (Kampen), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Prof. dr. J. QUAEGBEUR (Leuven), Prof. dr. H.D. SCHNEIDER (Leiden).

Prof. dr. L. DE MEYER, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

IN MEMORIAM PROF. DR. M.A. BEEK

Martinus Adrianus Beek, geboren in 1909, is op 31 juli 1987 op achtenzeventigjarige leeftijd in zijn huis aan de Banstraat overleden. In de periode van 1962 tot 1974 heeft hij als voorzitter aan „Ex Oriente Lux” leiding gegeven en hij was één van de kleine groep van oprichters van het genootschap op de gedenkwaardige avond van 22 mei 1933. In *Phœnix* 28.1 (1982), 6-7 heeft Professor Beek op zijn eigen onnavolgbare wijze de sfeer van die oprichtingsvergadering opgeroepen.

Tussen 1928 en 1935, het jaar waarin hij zijn academische studie met het proefschrift, „Das Danielbuch, sein historischer Hintergrund und seine literarische Entwicklung” afsloot, heeft hij bij Prof. Dr. F. M. Th. de Liagre Böhl, die kort tevoren van de RUG op de RUL was overgegaan, Assyriologie als bijvak bij zijn Oud-Testamentische studieën gevolgd. Inmiddels was hij reeds dominee in Anloo (1934) geworden, een dorpspredikantschap in zijn jeugd, dat een belangrijke rol in het leven van hem en zijn vrouw, Chris Beek-Reeser, heeft gespeeld en dat de koster bij een rondleiding in zijn prachtige kerk nog steeds nadrukkelijk vermeldt. Als latere standplaatsen volgden nog Groningen (1937) en Enschede (1943) voordat hij in het tijdvak van 1946-1974 als hoogleraar in het Oude Testament en het Hebreeuws in de Faculteiten van de Theologie en de Letteren van de UvA lange jaren zijn hoofdspecialisaties heeft vertegenwoordigd. Reeds eerder, in 1941-1942, vervulde Dr. M. A. Beek een privaatschap in de Laat-Joodse letterkunde aan de universiteit van zijn toenmalige standplaats: in 1941 toegelaten werd hij al in 1942 in opdracht van de bezetter weer ontslagen. Als opvolger van Prof. Dr. J. L. Palache, die eveneens in beide faculteiten gewerkt had, en in een warme belangstelling voor Israël en het Jodendom, die door zijn persoonlijke vriendschap met Joodse geleerden als I. L. Seeligmann en L. Fuks gevoed werd, heeft Professor Beek, denk ik, bewust aangestuurd op de verzelfstandiging van de latere Hebreeuwse en Joodse studieën, die in het Juda Palache Instituut binnen de Faculteit der Letteren van de UvA vorm gekregen heeft. Beide terreinen vormden zonder twijfel zijn tweede belangstellingsgebied. Het getal van Beeks publicaties is buitengewoon groot en hij heeft daarbij meer lezers bereikt dan één van zijn land- en tijdgenoten in de vakgebieden die zijn belangstelling hadden. Wat het derde belangstel-

lingsgebied, de Assyriologie, betreft dienen „Aan Babylons Stroom; hoofdmomenten uit de cultuurgeschiedenis van Mesopotamië in het Oud-Testamentische tijdvak” (1950, 1951 en 1955) en „De Atlas van het Tweestroomland; overzicht over geschiedenis en beschaving van Mesopotamië van de steentijd tot de val van Babylon” (1960) als zijn belangrijkste algemene publicaties te worden genoemd. Het eerste boek verscheen in 1951 in een Duitse vertaling; „De Atlas” werd zowel in een Duitse (1961) als in een Engelse editie (1962) uitgebracht. Boeken op zijn eigenlijke vakterrein werden behalve in het Duits en het Engels, in enkele gevallen ook nog in het Zweeds, Italiaans en Spaans vertaald. De titel, die hij aan zijn afscheidscollege meegaf, „Tussen preekstoel en leerstoel” (5-10-1974), geeft beter weer dan welke poging tot karakterisering in een herdenkingsartikel ook, hoe zijn leven en werken zich hebben voltrokken tussen de praktijk van de kerk en van de universiteit, tussen geloven en weten, tussen preken en doceren en schrijven.

Twee reizen zijn mede richtinggevend geweest voor Beeks Assyriologische belangstelling en publicaties. De eerste vond plaats in 1933-1934, toen hij ter afronding van zijn Oud-Testamentische studie naar Leipzig en Tübingen is gereisd om in beide Duitse universiteitssteden een half jaar te studeren. In Leipzig volgde hij tevens colleges van de beroemde Assyrioloog Prof. Dr. B. Landsberger. Sinds dat semester hebben hem nauwe vriendschapsbanden met de Tsjechoslowaakse Assyriologen J. Klíma en L. Matouš verbonden, terwijl hij er ook J.J. Stamm leerde kennen. De gebeurtenissen van die politiek bewogen jaren in Duitsland, de tijd vlak na de „Machtergreifung”, gaven vorm aan zijn afkeer van het nationaal-socialisme, die boven indirect reeds ter sprake kwam.

Voor de jaarwisseling 1955-1956 reisde Prof. M. A. Beek naar Irak. Hij schrijft in de inleiding op „De Atlas”: „Het is de bedoeling geweest bij de keuze der illustraties iets aan de toeschouwer mee te delen van de verwondering, die een bezoeker van het Irak-museum van Oudheden te Bagdad vervult, wanneer hij de daar opgestelde voorwerpen van kunstvaardigheid van periode tot periode beziet. Aan de persoonlijke ervaring van deze prachtige collectie dank ik de moed om deze atlas, die zoveel onzichtbaar en onbesproken moest laten, toch te voltooien. Maar bovenal dank ik zeer veel aan een onvergetelijke reis, die ik in de winter van 1956 door geheel Irak mocht maken in gezelschap van mijn vriend Dr. P. Buringh”. Voor zijn reis had Prof. Beek zich nog door één van zijn toenmalige studenten, toen chemicus, nu een bekend informaticus, een verwoed fotograaf, verder laten voorlichten over de details van het fotograferen van monumenten en over landschapsfotografie. De reis en de eigen, op locatie opgenomen foto's lopen als een rode draad door „De Atlas” heen. De foto's — met de hem eigen zin voor de actualiteit refereert Beek in de inleiding aan de mens als 'kijkdier' — zijn even direct en informatief als zijn proza. Het reisdagboek, „Bagdad-Jeruzalem: 28 dec. 1955 - 16 febr. 1956”, verduidelijkt de route en noemt zijn zegslieden en gesprekspartners in januari 1956. Het verblijf in Uruk-Warka (9-13-I), voorbereid met een brief, die op nieuwjaarsdag uit Bagdad werd verzonden, en de grote reis met Dr. Buringh vormden de onmiskenbare hoogtepunten. De Duitse opgraver Prof. Dr. H.J. Lenzen heeft Beek in Uruk rondgeleid en hij ontmoette er (Prof. Dr.) D.O. Edzard en onze landgenoot (Prof.) Dr. J.J.A. van Dijk. Op de ochtend van de 10^e jan. hing er een dichte mist en tijdens een ochtendwandeling met van Dijk ontstonden de grondverkleuringen, die op p. 35 bij de foto's 58 en 59 worden besproken. Dr. P. Buringh, in die tijd als buitenlands deskundige bij het Iraakse Ministerie van Landbouw werkzaam, heeft Professor Beek op 29-XII-1955 op het vliegveld van Bagdad afgehaald. Hun grote reis (na enkele korte tochten naar Tell

Harmal = Sjaduppu in een buitenwijk van Bagdad en Babylon op 3 en 6-I) vond plaats tussen 18 en 26 januari, waarbij in negen dagen 1600 km werd afgelegd. Een hoogtepunt vormde het bezoek aan Jarmo (pp.41-42; zie ook de kleurenfoto, links-onder naast p. 42), dat op de geoloog en de oudtestamenticus een diepe indruk maakte, zelfs tot enig oppervlakteonderzoek leidde, waarvan de resultaten in het Museum in Bagdad werden besproken en waarover in Sumer 11 (1955), 134-144 schriftelijk verslag werd gedaan. Op de reis werden Assur (20-I) en Ninive (22-I; de foto's zijn ditmaal van Buringh) bezocht. Beek schreef in zijn dagboek over Ninive: „We brachten vrij veel tijd in de stad zoek, wandelend over de oude muren met reminiscenties aan Jona”. Op 23-I werd Nimrud bezocht, waar Beek weer vele foto's maakte. Hoewel Prof. Beek Miss Barbara Parker (tegenwoordig Lady Mallowan) op 8-I in het Museum in Bagdad heeft ontmoet, troffen de reizigers de opgravingsexpeditie nog niet in Nimrud aan („Dan ging het terug, onder de indruk en ietwat teleurgesteld omdat Mallowan, Agatha Christie” (Dame Agatha Christie Mallowan) „en Miss Parker nog niet waren komen opdagen”). Later in de maand (27-I-1956) bezocht Prof. Beek de Engelse opgraver Sir Max Mallowan in zijn huis aan de Tigris in Bagdad: „Het huis aan de Tigris was moeilijk te vinden, het was trouwens een lugubere avond met de stofstorm, de maan over het water en het vierkante Turkse huis”. Beek sprak met Mallowan over diens opgraving en over Oud-Testamentische kwesties (de volkstelling van David en het inwonertal van Ninive naar aanleiding van Jona 4: 11). Op 4-II-1956 verliet Prof. Beek Irak.

Voor zijn studenten is Prof. Dr. M. A. Beek een fascinerende hoogleraar geweest, die voortreffelijk college gaf, onmiddellijk tot de essentie van zijn onderwerp doordrong en dat vervolgens in een glashelder betoog weergaf. Wanneer de aandacht van zijn gehoor tijdens een college of een privatissimum dreigde te verslappen, reactiveerde hij ieders betrokkenheid met een plotselinge anekdote. Ook was hij een voortreffelijke organisator en dikwijls de natuurlijke voorzitter van de talloze gezelschappen en genootschappen, waarvan hij lid is geweest of die door hem mede werden opgericht. Het Genootschap „Ex Oriente Lux” is aan zijn nagedachtenis veel verschuldigd. Dit is ook van toepassing op zijn talrijke lezers en toehoorders.

Naschrift: De bijgevoegde foto is de pasfoto, die voor de reis naar Irak werd gemaakt. Voor deze foto en de inzage van het reisdagboek zeg ik de dochter van Prof. Beek, mevrouw drs. L.W. van Reyendam-Beek hartelijk dank. De afkortingen RUG, RUL en UvA staan respectievelijk voor de Rijksuniversiteiten van Groningen en Leiden, en de Universiteit van Amsterdam.

PHILO H. J. HOUWINK TEN CATE

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 14 mei 1987 nam Prof. Lettinga afscheid als buitengewoon hoogleraar aan de Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt in Kampen. Hij deed dit met een afscheidscollege over Psalm 82 en stond met name stil bij het in deze tekst voorkomende begrip 'godenvergadering'. Prof. Lettinga's naam is vooral verbonden aan de bewerking van de Hebreeuwse Grammatica van Nat en Koopmans, waarvan hij in 1961 de zesde druk verzorgde. Generaties studenten hebben via dit boek voor het eerst kennis gemaakt met het Bijbels Hebreeuws. In 1976 werd ten behoeve van de achtste druk de grammatica opnieuw door hem herzien en wel in die mate dat het sindsdien alleen nog zijn naam draagt. Zoals al uit de zesde druk bleek, heeft de emeritus altijd een warme belangstelling gehad voor de taal en de cultuur van de oude stad Ugarit, waarover hij reeds in 1948 het boekje *Oegarit, een nieuwe Phenicische stad uit de Oudheid* het licht liet zien. Prof. Lettinga doceerde sinds 1952 semitische talen, sedert 1970 was hij buitengewoon hoogleraar.

Op 18 november 1987 promoveerde aan de Rijksuniversiteit te Leiden E. Talstra (universitair docent V.U.) tot doctor in de theologie op het proefschrift *Het Gebed van Salomo, Synchronie en Diachronie in de kompositie van I Kon. 8,14-61*. Promotor was Prof. dr. M.J. Mulder. Het proefschrift is uitgegeven bij de VU Uitgeverij.

In de inleiding legt de auteur uit wat zijn doelstellingen zijn. De discussie rond Bijbelteksten heeft als gevolg gehad het onderkennen van het belang van de taal van een tekstgedeelte naast de theologische en historische interpretaties. Hierbij kan men echter op twee manieren de tekst benaderen: taalkundig of literair, d.w.z. men let ofwel op de taalkundige verschijnselen die in een tekst optreden ofwel op de literaire structuur van het tekstgedeelte. Bij het eerste zal men eerder diachronisch (vergelijking met andere perioden) te werk gaan, bij de laatste eerder synchronisch. De schrijver heeft in zijn proefschrift getracht deze benaderingen te combineren en heeft als tekst hiervoor genomen 'het gebed van Salomo' (I Koningen 8:14-61). In hoofdstuk 1 worden de theorieën van Noth over de 'deuteronomistische geschiedenis' getoetst en wordt de conclusie getrokken dat de taalkundige analyse de literaire vooraf moet gaan. Immers, zou men bij de literaire analyse gedeelten uitsluiten, dan kan men de tekst niet meer als geheel aan een taalkundig onderzoek onderwerpen. Hoofdstuk 2 bespreekt eerst de synchronische analyse van de tekst, hoofdstuk 3 de diachronische. De synchronische studie levert een kritiek van Noth op: het gebed kan niet als een 'deuteronomistische verhandeling' gezien worden, omdat er niet sprake is van één enkel theologisch concept. De diachronische studie onthult ons de redactiegeschiedenis van de tekst, die aanvangt in de tijd vóór de deuteronomist (gebeden waarin de dynastie van David centraal staat). De deuteronomistische laag, vervolgens, heeft de tempel als centraal thema, waaraan tijdens de ballingschap gedeelten zijn toegevoegd. De laatste redactionele laag stamt uit de periode van de tweede tempel en is dus post-deuteronomistisch.

Belangrijk resultaat van dit proefschrift is de conclusie dat men eigenlijk een Bijbeltekst het best tweemaal kan bestuderen, d.w.z. „allereerst synchronisch, als het te verkondigen Woord, maar daarna ook diachronisch, als samenstel van reacties op en verwerking van historische ervaringen van Gods volk" (217).

Enkele stellingen: 1. Het gebed van Salomo is geen deuteronomistische redevoering, maar een na-deuteronomistisch boetegebed, 8. Het is onjuist om Bijbelvertalingen voor lezers met een zogeheten laag leesniveau af te doen als 'parafrase', 10. De opvatting van feministische theologen, dat God ook een moederrol kan vervullen, is beter te verdedigen zonder het linguïstisch en exegetisch vooroordeel, dat het taalgebruik van de Bijbel sexistisch is.

Op 10 februari 1988 promoveerde eveneens aan de Rijkuniversiteit te Leiden P. A. Siebersma op het proefschrift *De functie van de NIF'AL in het Bijbels Hebreeuws*. Promotor was Prof. dr. J. Hoftijzer.

Deze interessante grammaticale studie houdt zich bezig met een bepaalde vorm van het Hebreeuwse werkwoord, de nif'al. Het Hebreeuws kent, anders dan de westerse talen zgn. stamformaties waarmee men nuances in de betekenis kan aanbrengen, ongeveer als in het Nederlandse dienen — bedienen — verdienen, etc. De auteur geeft in het eerste hoofdstuk een overzicht en kritische bespreking van de theorieën van Jenni en neemt deze als basis voor zijn onderzoek. Siebersma neemt twee stellingen van Jenni over: dat men geen betekenis categorieën uit westerse talen op het Hebreeuwse werkwoord moet overbrengen (d.w.z. het Hebreeuws kent geen onderscheid reflexief — passief — tolerantief zoals onze talen) en dat de nif'al niet geïsoleerd van de andere passief/reflexieve stamformaties bestudeerd mag worden. Nieuw in deze studie is de driedeling welke de auteur aanbrengt in het materiaal: proza, poëzie en profetie, en ook zoekt hij de nif'al niet alleen in oppositie met de qal, de grondvorm van het Hebreeuwse werkwoord te bestuderen, maar juist in relatie tot zijn passieve 'broeders' in het systeem, de pu'al en de hof'al. In een vroeg stadium van het Hebreeuws moet er ook een passief van de qal bestaan hebben (vgl. Amarna-Akkadisch, Ugaritisch), maar volgens de auteur zijn deze vormen in het Oude Testament door de Masoreten gewoonlijk 'weggevokaliseerd'. Dit zou met name gebeurd zijn bij die werkwoorden die naast de actieve qal een passief vormen met behulp van nif'al en pu'al voor resp. imperfectum en perfectum (de consonantentekst laat dergelijke 'manipulaties' toe). Hij waarschuwt echter dat ook in de 'Vorlage' de passieve qal al aan het verdwijnen geweest kan zijn: ook andere stamformaties, zoals de hitpa'el die men niet kan 'wegvokaliseren', komen als passief voor. De auteur trekt uit zijn onderzoek de conclusie dat de stamformaties in het Bijbels Hebreeuws geen gesloten systeem vormen met nauwkeurige betekenisomschrijving. Misschien heeft deze situatie in een zeer vroeg stadium van het Hebreeuws bestaan, maar in de tekst van het Oude Testament is hiervan geen sprake meer. Het verdwijnen van de passieve qal heeft geleid tot een 'in elkaar schuiven' van de stamformaties met passieve betekenis.

Tenslotte poneert de schrijver o.a. de volgende stellingen: 2. De grammatica's van het Bijbels Hebreeuws beschrijven de passief-reflexieve stamformaties in relatie tot de actieve stamformaties. Het verdient aanbeveling ze ook te beschrijven in hun onderlinge relaties. 6. Het Nederlandstalige onderwijs in het Bijbels Hebreeuws zou, naast de reeds bestaande schoolgrammatica's, gebaat zijn met een nieuwe Nederlandstalige schoolgrammatica die het Hebreeuws vanuit synchroon standpunt beschrijft.

Op 18 mei 1987 verwierf A. McDowell, van Nederlandse origine en tijdelijk werkzaam als universitair docente bij de vakgroep Egyptologie van de Rijksuniversiteit te Leiden, haar Ph. D. titel bij de University of Pennsylvania te Philadelphia met een dissertatie getiteld *Jurisdiction in the Workmen's Community of Deir el-Medina*. Voor

verdere verdieping van de studie van het onderwerp in Leiden, een erkend centrum van studie hiervan door de expertise van Prof. em. Dr. J.J. Janssen, was haar voor enige jaren een beurs ter beschikking gesteld. Bij de begeleiding van het proefschrift is Prof. Janssen in sterke mate betrokken geweest. Het proefschrift is in fotokopie verkrijgbaar bij University Microfilms International, Ann Arbor, Mich. (bestelnr. 8714089).

Het proefschrift is een studie van de autoriteiten die betrokken waren bij de handhaving van recht en orde in Deir el-Medina, gebaseerd op de ostraca en papyri uit het dorp waar de bouwers van de koningsgraven in Thebe woonden. De nadruk ligt hierbij op de procedures van individuele rechtsinstellingen, hun interactie en de verschillende soorten van wettelijke problemen.

Na een discussie van juridische terminologie volgt een studie van titels, waarin gepoogd wordt leden van de gemeenschap te onderscheiden van ambtenaren van buiten. Het schijnt dat sommige juridische onderzoeken die aanvankelijk intern behandeld bleken te zijn in feite werden overgenomen door het bureau van de vizier, en dat ambtenaren van buiten vaak deel uitmaakten van het rechterscollege in de lokale rechtbank. Een afzonderlijk hoofdstuk is gewijd aan een plaats die „de omheinde plaats” heet en genoemd wordt als locatie van verscheidene juridische gebeurtenissen.

Hoofdstuk 4 houdt zich bezig met de procedure van een oordeel bij orakel en de jurisdictie van het orakel. Hieruit komt naar voren dat het orakel eerder dan het gerechtshof te maken kreeg met twisten over onroerend goed, misschien omdat de meeste gebouwen in het dorp staatseigendom waren, en dus niet onder de wettelijke bevoegdheden van de lokale gemeenschap vielen.

Dan volgt een discussie van de term *kenbet*, „hof”, het lidmaatschap. de procedures, en de wettelijke bevoegdheid. Het blijkt dat de *kenbet* enige dwangmiddelen ter beschikking had, hoewel daar zelden gebruik van gemaakt werd.

Hoofdstuk 6 gaat over gevallen die direct door de autoriteiten, vooral die van buiten, afgehandeld werden. In het algemeen lieten de ambtenaren gerechtshoven en procesvoering terzijde wanneer het ging om misdaden tegen de staat, maar arresteerden verdachten, ondervroegen ze direct, en straften de schuldigen. Misdaden tegen privépersonen werden blijkbaar ook op een dergelijke manier afgehandeld.

Het laatste hoofdstuk is gewijd aan de „Farao”, die wetten deed passeren en sommige geschillen tussen ambtenaren uit verschillende sectoren van de administratie in persoon hoorde.

De voornaamste conclusies zijn dat onderscheid gemaakt werd tussen verschillende typen gevallen, namelijk onroerend goederzaken, civiele geschillen, en misdaadgevallen, en dat deze op verschillende manier behandeld werden. Maar de scheidslijnen waren niet al te scherp: de verschillende wettelijke instellingen werkten samen, zodat het orakel een oordeel van het hof kon uitspreken, de schrijvers van de vizier zich bij de lokale rechters konden voegen, en de lokale ambtenaren samenwerkten met hogere autoriteiten bij het onderzoeken van criminele zaken.

Op 10 juni 1987 promoveerde aan de Rijksuniversiteit te Leiden G.P.F. van den Boorn tot doctor in de letteren op het proefschrift *The Duties of the Vizier. On the Internal Government of Egypt in the Early New Kingdom*. Promotor was Prof. em. dr. J.J. Janssen. Het proefschrift zal in een handelsuitgave worden gepubliceerd in de serie *Studies in Egyptology* van de uitgeverij Kegan Paul International, 2^e helft 1988.

De tekst die hier behandeld wordt geeft, samen met die over de installatie van de vizier, een inzicht in diverse aspecten van het viziraat, de hoogste functie in de ambtelijke hiërarchie in het Oude Egypte. „The Duties” beschrijven de taak van deze

rechterhand van de koning. Meer dan driekwart van het proefschrift is gewijd aan een nauwgezette filologische behandeling van de 19 secties waarin de auteur de tekst verdeelt. Vertaling en commentaar worden gevolgd door een studie van de compositie, waarin de orthografie, lexicografie, grammatica, structuur en andere vormaspecten onder de loep worden genomen.

Het derde hoofdstuk is gewijd aan de tekst als informatiebron over de taken van de vizier. Hierin wordt een duidelijke driedeling zichtbaar gemaakt. Hij is de spil waarover in beide richtingen de contacten tussen koning en de anderen lopen. Dit brengt met zich mee dat hij leiding geeft aan de gang van zaken van, in ruime zin, het „koninklijk paleis”. Tevens worden via hem de contacten van en naar de buitenwereld onderhouden. Een derde belangrijke taak is het optreden als hoofd van de civiele administratie van Egypte. De rechtspraak speelt in de beheersing hiervan een belangrijke rol (zie hierover de auteur zelf in dit nummer).

Als oud-historicus besteedt de auteur niet alleen aandacht aan de administratieve taken van de vizier, maar plaatst de tekst als weergave hiervan ook in historisch perspectief. Naast de degelijke behandeling die veel duidelijk maakt over deze altijd door Egyptologen als duister omschreven tekst is het belangrijkste vernieuwende aspect van de studie de datering. Tot nu toe werd de oorspronkelijke tekst algemeen gedateerd in het Middenrijk, terwijl de afschriften zich bevonden in graven van Nieuwerijks-viziers. Enige jaren geleden al bracht de auteur in een artikel een aantal overwegingen naar voren, die er toe leidden de tekst vanwege bepaalde archaïsmen te dateren in de tijd van de farao's Hatsjepsot en Toetmosis III, een periode gekenmerkt door archaïstische tendenzen, en te beschouwen als de vizierstaak profilerend. Na verdieping van het onderzoek is dit inzicht gewijzigd. De tekst wordt nu, met sterke argumenten, gedateerd in de opbouwfase van het Nieuwe Rijk. Dit werpt een verhelderend licht op het eminente belang van de opbouw van een soliede administratieve structuur rond koning Ahmose voor de uitbouw tot een imperium met de blik naar buiten, zoals dat al heel snel tot stand komt na de verdrijving van de Hyksos. De vizier speelt hier een cruciale rol als rechterhand van de koning, en deze rol krijgt in de tekst die voor dit doel geconcipteerd is, het nodige reliëf. Het is deze extra dimensie van het historisch perspectief dat het belang van het proefschrift voor de Egyptologie accentueert.

DE VIZIER EN DE RECHTSPRAAK IN EGYPTE ROND 1500 V. C.

G. P. F. VAN DEN BOORN

Inleiding

De bron waar alle recht in het oude Egypte aan ontspringt is de godenwereld. Al vanaf de oudste tijden weten de bewoners van die verheven contreien wat „recht” is en wat „krom”, wat juist en rechtvaardig is in het Nijldal. Het eeuwige principe van juiste orde en balans, van rechtvaardigheid en maatgevende traditie krijgt op dit niveau gestalte in het concept van Maât, belichaamd in de godin met dezelfde naam.

Het recht wordt niet geformuleerd door wijze rechtsgeleerden of vooruitstrevende vorsten, het is de wil van de goden. Hun lijfelijke zoon op aarde is Horus op de troon, de farao. Op hem rust de taak Maât aan Egypte te geven en het aan de omringende, vijandige wereld op te leggen.

Twee opties staan voor hem open: hij kan zelf als opperrechter optreden, of hij kan die taak splitsen en delen delegeren aan bepaalde instituties, bijv. lokale en tempeltribunalen, of aan bepaalde functionarissen, bijv. leidinggevende ambtenaren. In deze laatste categorie neemt de vizier de belangrijkste plaats in. Als rechterhand van de koning is hij de eerst aangewezen om recht te doen gelden in zijn naam.

Tot zover de theorie. Ware de werkelijkheid net zo helder en rechtlijnig, dan zou de onderstaande bijdrage overbodig zijn. De historische realiteit blijkt in de praktijk heel wat gecompliceerder en vooral ondoorzichtiger te zijn. Bij de reconstructie van het verleden moeten we ons behelpen met gebrekkig bronnenmateriaal dat bij toeval bewaard is gebleven. Het nijpende gebrek aan samenhangende documentatie, zoals bijv. koninklijke of privéarchieven is kenmerkend voor Egypte. Wat bewaard bleef is lacuneus, vaak gespeend van context en eenzijdig. Dat maakt het niet eenvoudig de theorie aan de praktijk te toetsen.

De egyptologie mag zich dan ook gelukkig prijzen op ten minste twee fronten wel samenhang aan te kunnen brengen. De arbeidersnederzetting van Deir el-Medina uit het late Nieuwe Rijk heeft een schat aan gegevens opgeleverd. Daaruit kan een beeld gedestilleerd worden dat, afgegrensd in tijd en plaats, een gedegen indruk geeft van rechtspraktijken in een bijzondere, lokale gemeenschap (zie de bijdrage van Andrea McDowell in dit nummer).

Daarnaast is uit een vroeger tijdvak een tweede bron voorhanden. Het gaat

om een lange tekst uit het einde van de 16^e eeuw v. C. die bekend staat als *The Duties of the Vizier* (hierna afgekort als *The Duties*). Hij is teruggevonden als deel van de wanddecoratie in vier Thebaanse viziersgraven uit de 18^e - 19^e dynastie.

Het eind van de 16^e eeuw is de opbouwfase van het Nieuwe Rijk. De soldaten-koningen Kamose en Ahmose hebben de Hyksos verdreven richting Palestina en hebben juist het Thebaanse gebied herenigd met het heroverde Beneden Egypte. In die tijd van pacificatie, ordening en bestuursaanpassingen geeft Ahmose opdracht in literair proza een tekst te componeren, die het programma van officiële activiteiten vastlegt van zijn eerste medewerker, de vizier. Hij omschrijft hierin tot in details hoe *hij wil* dat het viziraat zal functioneren.

Het zal duidelijk zijn dat de tekst daarmee deel uit gaat maken van de koninklijke propaganda voor de nieuwe dynastie en de ambtelijke structuur waarop deze steunt. We weten dus niet of de vizier ook in alles en tot in detail zo heeft opgetreden als het officiële programma ons wil doen geloven. Vergelijkend onderzoek leert echter dat het programma de werkelijkheid van die dagen dicht benaderd heeft. De tekstgegevens over het thema „vizier en rechtspraak” hebben dus een theoretisch, propagandistisch aspect, maar staan zeker niet los van de werkelijke gang van zaken.

Omdat *The Duties* aan het begin van het Nieuwe Rijk als „functieomschrijving” geschreven is, mogen we aannemen dat hij het kader schept waarbinnen losse stukjes informatie over dit thema die van elders komen of uit iets latere tijd stammen kunnen verklaard worden.

Viziraat en ambtelijk bestuur

Alvorens ons te verdiepen in de rechtspraak is het zaak om, op basis van *The Duties*, aan te geven wat de taakomschrijving van een vizier inhoudt en aan welke structuren hij leiding geeft.

Het viziraat stoelt op drie poten. Het eerste en belangrijkste aspect is het feit dat de vizier — in een persoonlijke als ook in een uitvoerende hoedanigheid — de eerste medewerker van de koning is, de schakel tussen hem en de wereld. De vizier kanaliseert de informatiestroom tussen vorst en volk; hij spreekt, indien daarom gevraagd, voor het volk als bijv. een burger hem benadert met een verzoek gericht aan de koning; hij spreekt namens de vorst wanneer hij, met uitvoerende volmachten, koninklijke instructies publiek maakt en koninklijke monopolies (o.a. recht, land) effectueert.

Zo wordt gemeld dat hij „de wet in werking stelt”. „De wet” (*hp* in het egyptisch) is per definitie „het woord van farao”. Het is dus de vizier die

diens „woord” in werking stelt en toeziet op de toepassing ervan. Alle koninklijke proclamaties en decreten, of ze nu betrekking hebben op land-schenken aan tempels of het steenhouwen in de koninklijke groeves, worden door hem bekend gemaakt en uitgevoerd.

Twee speciale taken zijn aan de eerste medewerker van de koning gedelegeerd, afgeleiden van de hoofdtaak die hiervoor werd aangestipt. Een eerste taak betreft het besturen van „het paleis”, d.w.z. het gebouwencomplex waar het koninklijk apparaat zetelt in de residentiestad én de koninklijke regering als institutie. Hij regelt het interne bestuur van „het paleis”, dient toe te zien op orde en veiligheid, benoemt het personeel op lager en middenniveau (over hoger personeel zwijgt de tekst, alhoewel eindcontrole van de vizier aannemelijk lijkt), zorgt voor de materiële behoeften, reguleert alle externe contacten (d.w.z. van het complex, bijv. in- en uitgaand verkeer, en van de institutie, bijv. proclamatie van regeringsdecreten), en voert het bestuur over alle dependances van „het paleis” in en buiten het complex.

Een tweede, afgeleide taak is het leiding geven aan het ambtelijk bestuur van Egypte. Dat is opgebouwd uit twee lagen, een centraal en een lokaal niveau — opmerkelijk genoeg, want een provinciaal echelon is afwezig of wordt onderdrukt in deze tijd. Het centraal niveau bestaat uit een aantal departementen. Het toezicht daarop is getrapt en wordt door de vizier gedelegeerd aan een onderafdeling van zijn eigen departement, de zgn. „grote gevangenis”. Daarmee behoudt hij de eindcontrole maar wordt ontlast van het dagelijkse werk dat daarbij komt kijken. Hij kan dat makkelijk doen omdat deze departementen in zijn directe omgeving in de residentiestad werkzaam zijn. Dat maakt eindtoezicht zonder dagelijkse beslommingen eenvoudig. De zaken liggen anders voor het lokale niveau.

De vaak grote afstanden vertragen en bemoeilijken de directe contacten tussen centrale overheid en lokaal bestuur. Vandaar dat de vizier zijn bestuurlijke aandacht vooral hierop richt. Via een systeem van persoonlijke, post factum rapportage door de lokale autoriteiten, eigenhandige opdrachten van de vizier en directe oproepbaarheid van de lokale bestuurders, oefent hij toezicht uit op het bestuur aan de basis. Daarmee komt de eindverantwoordelijkheid van de centrale overheid in evenwicht met het lokale bestuur dat in een Vroege Staat als Egypte, met alle geografische en bureaucratische problemen van dien, met een zekere autonomie zal moeten opereren. Rechtspraak is — zo zal hierna blijken — een van de middelen om dat evenwicht te bewaren.

De vizier en de rechtspraak

Gezien zijn taakomschrijving kan de vizier op drie vlakken juridische macht doen gelden: als persoonlijk medewerker van de farao met uitvoerende

volmachten, als „managing director” van „het paleis” en als hoofd van het ambtelijk bestuur.

Bij de eerstgenoemde taak krijgt het juridisch aspect een fundamenteel cachet wanneer de vizier het koninklijk rechtsmonopolie effectueert. Hij ziet erop toe dat „farao's woord” voor elke Egyptenaar geldt. Omdat „farao's woord” geen basiswetgeving is, maar ongeschreven regelgeving voor specifieke situaties, instellingen etc., zal hij overal waar deze van toepassing is kennis moeten hebben van achtergrond en structuur, maar ook van individuele gevallen. Als er bijv. sprake is van „de wetten van de gevangenis” oftewel „farao's woorden omtrent de gevangenis”, dan zal de vizier de betreffende „wet” moeten kennen, het vigerende gevangenissysteem als ook het toepassingsgebied van „de wet”, zowel reguliere als bijzondere gevallen. Wanneer „farao's woord” of „wet” dan ook nog uit een ver verleden stamt — zodat hij verworpen is tot ongeschreven gewoonterecht (vgl. common law, adat) —, dan zal het de taak van de vizier zijn om per geval „de wet” te traceren, te interpreteren en van toepassing te verklaren of niet. Wij moeten daarbij aantekenen dat de vizier niet *zelf* overal „de wet” ook werkelijk toepast, dus rechtspreekt. Hij ziet erop toe dat, waar dat van toepassing is, „de wet” wordt gehanteerd. Hij controleert de rechtsgang maar voert hem zelf niet uit.

The Duties bevat een passage met voorbeeldwerking die licht werpt op deze materie (sectie 8; R17-R19). Uit de drie kolommen tekst blijkt dat een burger in beroep kan gaan bij de vizier tegen maatregelen die genomen zijn door locale autoriteiten inzake agrarische kwesties. De tekst stelt dan dat de vizier deze ambtenaren mét hun assistenten persoonlijk zal moeten verhoren. Ook de man met de klacht of het bezwaar dient hij zelf te horen. Dat gebeurt in het viziersbureau in de residentie en niet ter plaatse! Vervolgens kan de vizier de omstreden ambtelijke beslissing opschorten en beide partijen opdragen tot een vergelijk te komen. Daarvoor wordt een periode vastgesteld die afhankelijk blijkt te zijn van de tijd die het de betrokkenen kost om terug te keren naar hun woonplaats: drie dagen als ze kortbij wonen, twee maanden als ze veraf wonen. Binnen die tijd moet ter plaatse een vergelijk getroffen zijn. De vizier velt dus geen eindoordeel, maar fungeert als hof van appel.

Van deze hele procedure wordt in *The Duties* gezegd dat hij „volgens de wet” is. We hebben hier dus te maken met een beroepsprocedure in agrarische aangelegenheden waarin de vizier optreedt als verwoorder en uitvoerder van „farao's woord”. Het is de enige, civielrechtelijke procedure in de tekst waar gewone burgers een rol in spelen. De tekst gebruikt het als voorbeeld omdat er (locale) ambtenaren bij betrokken zijn (zie verder beneden). Onduidelijk blijft om welke „wet” het gaat, m.a.w. welke farao hem heeft „geformuleerd”, of hij ooit werkelijk is neergeschreven of welk toepassingsgebied hij precies heeft.

Als „managing director” van „het paleis” zorgt de vizier voor orde en veiligheid en draagt zorg voor de interne rechtspraak. De belangrijkste taak die daaruit voortvloeit is dat elk personeelslid dat iets misdaan heeft of een geschil heeft waarover hij ondervraagd moet worden, voor de vizier dient te verschijnen. Hij is het die de zaak zal beoordelen. Elke ambtenaar in dienst van „het paleis” — in een van de departementen in het complex in de residentiestad, of in een van de buitendependances in het land, bijv. steengroeven of scheepswerven — zal verantwoording moeten afleggen voor de vizier, zijn uiteindelijke chef.

Deze vizierstaak verbindt twee aspecten, nl. het leiding geven aan het „paleis” en het leiding geven aan het ambtelijk bestuur. Personeelsleden van „het paleis” worden hier behandeld als gewone ambtenaren. Daarmee stoten we op de belangrijkste en meestomvattende juridische taak van de vizier, de ambtenarenrechtspraak.

De vizier heeft het (gedelegeerde) monopolie op de rechtspraak over ambtenaren van het binnenlandse bestuur. Op centraal niveau zagen we dat er een aantal departementen functioneert met ieder een eigen taakstelling en een eigen leiding (in deze zin is „het paleis” het belangrijkste centrale ministerie). De dagelijkse controle had de vizier toegewezen aan een van zijn onderafdelingen zonder het eindtoezicht uit handen te geven. *The Duties* stipuleert nu dat geen enkel departementshoofd het recht heeft recht te spreken over een ondergeschikte of hem te straffen. Dat is het exclusieve recht van de vizier. Daarmee heeft deze een structureel instrument in handen om zijn macht op dit niveau te doen gelden: het dagelijks reilen en zeilen binnen de departementen, hun activiteiten naar buiten toe alsook het personeelsbeleid kan hij alleen indirect en post factum controleren. Met zijn juridische volmachten kan hij daarentegen direct ingrijpen.

Het monopolie geldt ook voor ambtenaren op het lokale niveau. Dat betekent dat *elke* ambtenaar waar ook in Egypte zich zal moeten verantwoorden voor de vizier als hij iets misdaan heeft. In vrijwel alle gevallen komt het er op neer dat hij naar het viziersbureau in de residentiestad zal worden gebracht. Daar wordt hij door de vizier verhoord; een eventuele lijfstraf wordt opgelegd en uitgevoerd op het plein voor de hoofdtoegang tot het „paleis”. Geen enkele ambtenaar hoeft zich veilig voor vervolging te wanen in de een of andere uithoek van Egypte. Te allen tijde dient hij zich te realiseren dat inefficiëntie, wangedrag, misdaden en corruptie zullen leiden tot een confrontatie met zijn hoogste baas, de rechterhand van de farao.

Locale magistraten hebben dus geen juridische zeggenschap over hun ondergeschikten. Er is m.a.w. sprake van een systeem van „checks and balances”: de relatieve autonomie van het lokale bestuur onder eindtoezicht van de vizier

wordt doorbroken of gecompenseerd door de directe en exclusieve juridische macht van de vizier. Deze heeft zo de mogelijkheid snel en efficiënt in te grijpen bij lokaal wanbestuur, corruptie e.d. Zowel op centraal als op lokaal niveau vormt het viziersmonopolie op de ambtelijke rechtspraak daarmee een tegenwicht tegen het relatief autonome karakter van de bureaucratie.

Procedures

The Duties geeft ook nadere informatie over de procedures die bij de ambtelijke rechtspraak gevolgd dienen te worden. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen fouten die ambtenaren als persoon maken en ambtelijke fouten in functie.

Onder de eerste soort vergrijpen vallen vooral gevallen van onjuist gedrag jegens superieuren en hun afgezanten. Dit soort gevallen dient zonder verdere omwegen aan de vizier te worden voorgelegd en hij zal de delinquent oordelen en straffen. De tekst meldt als ultieme straf zelfs de bastonnade en het afsnijden van lichaamsdelen! Aan het bevestigen van rang, status en positie werd blijkbaar uitermate veel belang gehecht — zoals tegenwoordig nog het geval is!

De vergrijpen van de tweede categorie, „fouten in functie”, zijn te verdelen in onjuiste en illegale akties e.d., civiele en strafrechtelijke zaken. Een civielrechtelijke procedure waarbij ambtenaren waren betrokken werd hiervoor al beschreven: de vizier dient als hof van appel voor bezwaren tegen onjuist geachte ambtelijke beslissingen waar ook in Egypte. In het voorbeeld van *The Duties* gaat het om agrarische kwesties, waar het de vizier is die „de wet” toepast. Het is goed mogelijk dat de behandeling van andere civiele vergrijpen ook door „farao’s woorden” werden gereguleerd. Zekerheid daaromtrent ontbreekt.

Voor strafrechtelijke gevallen liggen de zaken anders. Rijst er twijfel over iemands ambtelijk optreden — hij wordt bijv. verdacht van corruptie —, dan krijgt hij de gelegenheid zichzelf vrij te pleiten in een persoonlijk verhoor door de vizier. Is hij daartoe niet in staat, dan worden zijn naam, functie en misdrijf opgetekend in een ambtelijk register dat in de „grote gevangenis” wordt bijgehouden. Er bestaat dus zoiets als een „conduitestaat” in negatieve zin van elke ambtenaar die een strafrechtelijk vergrijp heeft gepleegd. Op de registratie volgt waarschijnlijk de veroordeling door de vizier (de tekst zwijgt op dit punt). Begaat de ambtenaar later een tweede vergrijp, dan wordt dezelfde procedure gevolgd, met dien verstande dat de eerdere veroordeling meeweegt in het oordeel over het nieuwe vergrijp. Daartoe wordt het register geraadpleegd en wordt door werknemers van de „grote gevangenis” mondeling rapport uitgebracht over de toedracht van het eerste vergrijp.

Als voorbeeld gebruikt de tekst opnieuw een agrarische kwestie, nl. het sjoemelen met landgrenzen bij het jaarlijks vaststellen (na de overstroming) van de oppervlaktes van landerijen door de lokale autoriteiten (sectie 10; R20). Wanneer vanuit de bevolking de beschuldiging geuit wordt dat bepaalde grenzen niet juist zijn vastgesteld of illegaal verlegd zijn door de „opzichter van de landerijen”, dan stuurt de vizier een gezant om de zaak ter plaatse te evalueren. Is naar zijn oordeel de verdenking legitiem, dan wordt de verantwoordelijke ambtenaar naar de vizier gebracht waar de boven beschreven procedure start. Wordt hij schuldig bevonden, dan volgt registratie in het „misdadigersregister” en worden zijn „leenvelden” afgenomen. Die landerijen had hij „in leen” gekregen om als ambtenaar en dienaar van de staat in zijn onderhoud te voorzien. Naar het zich laat aanzien komt die straf neer op ontslag.

De vizier en de bevolking

Tot nu toe is hier steeds sprake geweest van ambtelijke rechtspraak en het viziersmonopolie daarop. Burgers komen slechts twee keer voor het voetlicht. Het staat hen vrij in beroep te gaan bij de vizier tegen een ambtelijke beslissing die zij niet juist vinden — structureel de enige manier die de gewone egyptenaar heeft om overheidsbeleid te beïnvloeden! De vizier functioneert dan als hof van appèl en ziet toe op een locale oplossing van het probleem zonder zelf te oordelen. Worden ambtenaren verdacht van criminele zaken, dan trekt de vizier de rechtsgang aan zich en vonnist zelf. De vizier blijkt in de praktijk geen juridische zeggenschap over de burgers te hebben — zuiver theoretisch lag dat waarschijnlijk anders.

The Duties geeft aan dat één categorie egyptenaren uitgezonderd is van die regel, nl. zij die de orde en veiligheid van het land in gevaar brengen. Orde en veiligheid zijn taken van de locale, stedelijke autoriteiten. Als agenten van de vizier met directe rapportageplicht waken zij over de rust van Egypte. Komt het ergens tot een opstootje, zijn er oproerkraaiers aan het werk, of erger nog, dreigt ergens plundering of burgeroorlog, dan arresteren zij de raddraaiër(s) en dragen onmiddellijk de hele zaak over aan de vizier voor verdere berechting. Het is duidelijk dat de eerste medewerker van de farao — in theorie de farao zelf — de fundamentele plicht heeft zorg te dragen voor de stabiliteit van het land. Kleinere vergrijpen, zoals bijv. diefstal, zullen buiten de vizier om door de burgemeester en zijn politiemensen zijn aangepakt, waarna de berechting op lokaal niveau wordt afgehandeld. De tekst zwijgt op dit punt.

Slot

Het blijkt heel wel mogelijk te zijn om op basis van een tekst uit de late 16^e eeuw v. C. inzicht te krijgen in de juridische macht van de vizier als eerste minister van de farao. Die macht geldt voor drie taakgebieden waarbij voortdurend naar voren komt dat de vizier daar optreedt met gedelegeerde volmachten van de vorst zelf. Wanneer hij „de wet in werking stelt” of rechtspreekt over ambtenaren en raddraaiers, dan spreekt eigenlijk de koning zelf. We mogen dan ook concluderen dat rechtspraak een van de instrumenten is waarmee de vizier zijn macht effectueert over die delen van het binnenlands bestuur die aan zijn zorgen zijn toevertrouwd.

Recht doen en laten gelden is een fundamentele taak van de overheid. De rechtspraak van de vizier blijkt daarnaast tevens een middel om de cohesie van overheidsstructuur en bestuur te bevestigen en te bevorderen.

EEN SCHIJNPROCES IN HET EGYPTISCHE STRAFRECHT?

A. McDowell

De werklui die de schitterende koningsgraven in het Koningsdal bouwden genoten een betrekkelijk bevoorrechte positie in de maatschappij van hun tijd: zij waren gehuisvest in hun eigen „company town” in het woestijndalletje dat nu de naam Deir el-Medineh draagt, waren goed onderricht en goed betaald, en stonden op goede voet met de hoogste staatsambtenaren. Hun werk was niet al te zwaar en zo hielden zij ruim tijd over om privé zaken af te handelen, zoals het bijleggen van de in zo’n hechte gemeenschap onvermijdelijke geschillen. De plaatselijke rechtbank, samengesteld uit vooraanstaande dorpsbewoners, was druk bezet met een eindeloze stroom processen betreffende zakelijke overeenkomsten, familietwisten, en andere, ongewonere gevallen. Een voorbeeld van een bijzonder geval is opgetekend in het volgende document¹:

(1) Jaar 5, derde maand van de zomer, dag 2: De rechtbank van deze dag. Het benaderen van de rechtbank door de voorman Hay, samen met Pen-Amon, Ptah-shed, (2) Wen-nofer, en Ta-Wesret, voor (de) magistraten van de rechtbank, (met name) de voorman Pa-neb, [elf namen van werklieden], en de gehele ploeg.

(4) De voorman Hay zei: „Wat mij betreft, ik bracht de nacht door in mijn hut, en Pen-Amon kwam naar buiten tezamen met zijn mensen. En zij brachten (5) beschuldigingen, bij de grootheid van Farao, in tegen Hay (zeggende), ‘Hij sprak vloekend over Seti’”.

(6) En de rechtbank zei tegen hun, „Zeg ons wat U heeft gehoord!”

Maar zij kwamen er op terug en raakten aan het twisten met elkaar.

De voorman Pa-neb zei (weer) tegen hun, „Zeg ons wat U heeft gehoord!”

En zij zeiden, „Wij hebben niets gehoord”.

De rechtbank zei tegen hun, (namelijk) tegen Pen-Amon, Ptah-shed, Wennofer, (en) Ta-Wesret, „Zeg, ‘Zowaar Amon leeft, zowaar de heerser leeft, er was geen beschuldiging bij tegen (sic)² Farao. Als wij het vandaag verbergen, om er in de toekomst mee naar buiten te treden, mogen onze neuzen en oren afgesneden worden (9) [///lacune///] kwaad’”. En hen werden 100 harde stokslagen toegediend.

Met andere woorden, dit is een rechtzaak wegens laster aangespannen door de voorman Hay tegen drie mannen en een vrouw. Volgens de getuigenis van Hay, rustte hij in zijn hut na de arbeid van de dag, toen hij bij toeval Pen-Amon „en zijn mensen” hem zeer ernstig hoorde beschuldigen, namelijk dat hij koning Seti had beledigd of bedreigd. De rechtbank wendde zich tot de vier aangeklaagden, en beval hen de door hen aan Hay toegeschreven opmerkingen te herhalen. Maar zij twistten met elkaar over wat zij zouden antwoorden. Weer drong het hoofd van de rechtbank er bij hen op aan om dat wat zij hadden gehoord te openbaren. Tenslotte gaven zij toe dat zij niets hadden gehoord — dat er geen beschuldigingen waren tegen Hay. De rechtbank deed hen beloven om, op straffe van verminking, nooit meer met zulke beschuldigingen aan te komen, en zij kregen een afranseling op de koop toe.

Deze procedure is in verschillende opzichten eigenaardig. Ten eerste was het niet gebruikelijk dat een voorman, zoals Hay, een zaak voor de rechtbank bracht: het is waarschijnlijk dat een ambtenaar in zijn positie over directere methoden beschikte om zijn ondergeschikten te intimideren. Toch lijkt het er niet op dat Hay de rechtbank uit eerbare overwegingen bij deze zaak heeft betrokken: de tekst geeft eerder de indruk dat de rechtbank meewerkte om de gedaagden onder druk te zetten om hun beschuldigingen te herroepen. Een tweede intrigerend punt in deze zaak is dat geen enkele ambtenaar van buiten het dorp lid was van de rechtbank. Vertegenwoordigers van het bureau van de vizier of leden van de politie voegden zich vaak bij de plaatselijke rechters, maar in dit geval waren enkel dorpsbewoners aanwezig. Ten slotte, zou de plek waar deze handelingen plaatsvonden van belang kunnen zijn. Het is aannemelijk dat de meeste rechtszittingen plaats vonden in de omgeving van het opslagdepot van het dorp, een openbare plek, druk bezocht, zowel door mensen van buiten als wel door dorpelingen. Maar het ostrakon waarop onze tekst staat is waarschijnlijk in het Koningsdal gevonden, wat doet vermoeden dat het verhoor ook in dat afgelegen ravijn heeft plaatsgevonden. Hoewel geen

van de drie kenmerken op zichzelf genomen zo opvallend is, geven zij gezamenlijk de indruk dat er iets ongewoons achterzat.

Helaas kunnen wij niet zeggen wat in zo'n geval de juiste procedure zou zijn geweest. De affaire begon met de beschuldiging door Pen-Amon en zijn kameraden, dat Hay de heersende koning had vervloekt. Zulk een gerucht kon niet lang onopgemerkt rondgaan: als Hay's overtreding strafbaar was, wat niet onwaarschijnlijk is, dan zouden hoge Thebaanse ambtenaren, zodra zij erop geattendeerd waren, de zaak onderzoeken. Het berechten van strafbare misdaden (d.w.z. misdrijven tegen de staat, zoals grafschennis, verduistering, en diefstal van staatsbezit, alsmede bepaalde ernstige vergripen tegen particulieren) werd niet aan de dorpsbewoners zelf toevertrouwd, maar hen geheel uit handen genomen. De verreweg meest beroemde voorbeelden van zulke criminele onderzoeken zijn te vinden in de „Grote Grafroverijen” papyri uit de 20ste dynastie: in deze teksten komt aan het licht dat een aanzienlijk deel van de Thebaanse bevolking de graven en tempels op de westoever systematisch had beroofd en geplunderd. Als zij zo ongelukkig waren gearresteerd te worden, gebruikten zij hun buit om hun bewakers om te kopen om zo te ontsnappen: zo konden zij hun activiteiten jarenlang voortzetten totdat zo'n graad van onbeschaamdheid bereikt werd dat het niet langer in de doofpot gestopt kon worden. Op dat moment kwam het rechterlijk apparaat op gang en werd een speciale commissie van onderzoek, bestaande uit hooggeplaatste ambtenaren, samengesteld om de zaak te behandelen. In totaal zijn er zes onafhankelijke onderzoeken geweest naar groepen dieven die actief waren gedurende verschillende perioden aan het eind van de 20ste dynastie. Aan de hand van de diverse verslagen kan men een globaal beeld schetsen van de standaardonderzoeksprocedure, ook al wekken de teksten zelf de indruk dat, zelfs terwijl de onderzoeken in volle gang waren, de ene groep ambtenaren net zo hard werkte om misdaad en corruptie te verbloemen als de andere groep probeerde die aan het licht te brengen. Het lijkt erop dat, bij normale gang van zaken, onregelmatigheden in de necropool direct of indirect aan de vizier en andere hooggeplaatste ambtenaren in Thebe gemeld werden. Zij zouden dan de verdachten laten oppakken en zich geen moeite sparen om elk stukje bewijs los te krijgen van degenen die zo ongelukkig waren in hun handen te vallen. Een verslag van de resultaten zou vervolgens aan Farao worden gestuurd en in afwachting van zijn beslissing over hun lot zouden de schuldigen in verzekerde bewaring worden gesteld. Naar alle waarschijnlijkheid stond hen de doodstraf te wachten. Alhoewel minstens enkele ambtenaren die de arrestaties en onderzochtingen uitvoerden ook lid waren van de grote rechtbank in Thebe, is het opmerkelijk dat zij niet in hun hoedanigheid van rechters bij de zaak betrokken schenen te zijn: de rechtbank als zodanig was maar zijdelings

betrokken bij deze zaken. Kennelijk kon de staat dit soort formaliteiten ter zijde schuiven in de jacht op zijn eigen vijanden.

Het plunderen van een koningsgraf was één van de meest verwerpelijke misdaden, en bij de grafroverijen waren een groot aantal mensen betrokken — twee redenen om te veronderstellen dat de onderzoekers in dit geval mogelijk een buitengewone procedure volgden. Verder waren de werklui van de dodenstad nauwelijks betrokken bij deze affaires, en men zou zich kunnen voorstellen dat minder belangrijke, puur interne zaken anders behandeld zouden worden. Maar uit het weinige bewijs dat bestaat m.b.t. mindere en geheel plaatselijke overtredingen blijkt dat deze wel op soortgelijke manier werden onderzocht: dat wil zeggen, direct door staatsambtenaren en niet via de rechtbank. Om te beginnen, had iedereen de plicht misdaden aan te geven. De schrijvers van de vizier, zijn vertegenwoordigers in zaken betreffende de koninklijke necropool, bezochten de gemeenschap regelmatig en hielden vanzelfsprekend een oog open voor eventuele onregelmatigheden. Bovendien had iedere arbeider als deel van zijn ambtelijke eed gezworen, „ik zal geen zaak horen of diefstal zien in de grote en nobele plaatsen van Farao en die verzwijgen”. De arbeider Pen-anuke beriep zich op deze eed toen hij twee van zijn collega's aanklaagde wegens verschillende misdrijven, waaronder het plunderen van enkele koningsgraven: „laat zien wat U met hen zal doen”, dreigde hij de voormannen van de ploeg, „of ik zal hen aangeven bij Farao, mijn meester, en bij de vizier, mijn superieur”³.

Als de aanklachten gegrond bleken, zouden de voorlieden deze naar de vizier doorsturen, die op zijn beurt of een vertegenwoordiger op onderzoek uit zou sturen, of in eigen persoon zou verschijnen. Een ostrakon vertelt, bijvoorbeeld, dat de vizier naar het dorp komt en de hele ploeg vanuit het koningsdal laat halen voor ondervraging⁴. De ploeg werd op drie achtereenvolgende dagen verhoord, genoot voor enkele dagen adempauze, en werd dan naar de rivieroever gebracht voor verdere ondervraging door de vizier. Zoals in veel gevallen is de afloop van deze affaire onbekend en weten we zelfs niet welk misdrijf het onderzoek op gang bracht. De tekst vermeldt slechts dat de vizier het dorp bezocht „vanwege het rapport van Pen-anuke”, mogelijk dezelfde Pen-anuke die, zoals vermeld in bovenstaande tekst, zo enthousiast dreigde zijn aanklachten direct bij Farao en de vizier in te dienen. Een van de vele intrigerende kanten van deze zaak is het detail dat de ploeg naar de rivieroever werd gebracht voor ondervraging. In andere teksten wordt de rivieroever onder soortgelijke omstandigheden ook te berde gebracht. De auteur van Ostrakon Nash 1 vertelt bijvoorbeeld met duidelijke goedkeuring, dat, in de ambtsperiode van vizier Neferrenpet, een vrouw die koper had gestolen „naar de rivieroever werd gevoerd”. Er is echter geen aanwijzing dat het „naar de

rivieroever gebracht worden” een straf op zichzelf was: eerder, was de rivieroever wellicht het gebied waar wij de „plaats van verhoor” moeten zoeken. Over dit laatste is helaas weinig bekend: er wordt in verband met strafrechtelijke onderzoeken in een paar teksten over gesproken, en wij ontmoeten een enkele keer de uitdrukking „magistraten van de plaats van verhoor”, maar meer weten wij niet. Onze teksten melden ook weinig of niets over de straf van degenen die schuldig werden bevonden. Af en toe lezen wij iets over gevangenschap, dwangarbeid, of stokslagen, maar het is onduidelijk welke straf bij welke misdaad hoorde.

Een belangrijke kant van deze procedure is dat de dorpsautoriteiten nauwelijks iets in te brengen hadden. Hoewel wij van enkele gevallen weten dat de dorpsrechtbank betrokken werd bij de eerste fasen van een onderzoek, is er geen bewijs dat het ooit een verhoor wegens misdaden tegen de staat van begin tot einde behandeld heeft.

Deze beperking van bevoegdheid van de plaatselijke rechtbank was niet het enige middel om controle uit te oefenen op de autonomie van de dorpsbewoners. De schrijvers van de vizier waren allesbehalve onbekenden bij de plaatselijke rechtbank. Zij bevonden zich onder de rechters in allerlei gevallen en zonder twijfel waren zij bevoegd om zitting te hebben in het gerechtshof wanneer zij dat wilden, alhoewel men hen eerder verwachtte bij de behandeling van een belangrijke zaak. Het is niet onwaarschijnlijk dat de aanklagende partijen graag deze prestigieuze ambtenaren onder de rechters zagen, want dan was het besluit van de rechtbank van groter gewicht. Maar evengoed vertegenwoordigden deze schrijvers het bureau van de vizier, en konden ingrijpen als een zaak van staatsbelang bleek te zijn (zoals misschien gebeurde in Ostrakon Nash 1, waar pas in de loop van het verhoor bleek dat de aangeklaagde naast een privévoorwerp ook staatsbezit had gestolen. Deze zaak werd ook voor vonnis doorgestuurd naar de vizier).

Kortom, in geval van een misdrijf tegen de staat werd dit niet aan de dorpsbewoners toevertrouwd. De juiste procedure was een verslag van zulke gevallen door te geven aan het bureau van de vizier. Zelfs al zouden de plaatselijke autoriteiten niet meewerken, dan zouden de schrijvers van de vizier er toch wel achter komen, zo niet door hun eigen oplettendheid dan wel door de dienstijver van iemand zoals Pen-anuke. De aanwezigheid van Thebaanse ambtenaren in de dorpsrechtbank betekende verder dat zij oog konden houden op de plaatselijke rechtsspraak.

Laten wij nu terugkeren naar de rechtszaak waarmee wij onze discussie begonnen. Hay's tegenstanders beschuldigden hem ervan dat hij de regerende koning had vervloekt, en hun beschuldigingen worden „aanklachten bij de grootheid van Farao” genoemd. Alhoewel de betekenis en vertaling van deze

uitdrukking onduidelijk is, is het niet onwaarschijnlijk dat Hay werd beschuldigd van een strafrechtelijk misdrijf. Wij kunnen ons nu voorstellen wat er gebeurd zou zijn als deze geruchten de Thebaanse ambtenaren ter ore zouden zijn gekomen. Hay en anderen zouden, mogelijk op de „plaats van verhoor”, worden ondervraagd, wat een pijnlijke procedure was met nog pijnlijker gevolgen als de aanklachten gegrond zouden blijken. Hay had dit wellicht willen vermijden door zijn tegenstanders er toe te brengen in het openbaar de beschuldigingen onherroepelijk in te trekken. Als voorman kon hij waarschijnlijk alle vier aanklagers direct bestraffen, maar dat zou hem niet van alle blaam zuiveren op de manier zoals alleen een openbaar verhoor dat kon doen. Daarom benaderde hij de rechtbank op een dag dat er geen ambtenaren van buiten aanwezig waren, want het was zeker niet zijn bedoeling de aandacht van de schrijvers van de vizier op deze zaak te vestigen. Om dezelfde reden zorgde hij er misschien voor dat de rechtbank bijeenkwam in het afgelegen Koningsdal. Men krijgt eigenlijk de indruk dat het een schertsproces was — dat de voorman Pa-neb, de enige lokale ambtenaar onder de rechters en ook degene die de eigenlijke ondervraging deed, de aanklagers intimideerde zodat zij afzagen van de beschuldigingen. Daar werd het echter niet bij gelaten: de vier moesten zweren het in de toekomst nooit meer ter sprake te brengen en werden afgeranseld op de koop toe. Als deze reconstructie klopt, hebben Hay en zijn collega's de regels wel degelijk geweld aangedaan. Zij hadden geen bevoegdheid in geval van majesteitsschennis, en hoopten met dit half-clandestiene verhoor van zijn aanklagers een officieel onderzoek te voorkomen. Niemand zou er immers mee gediend zijn om deze zaak buiten de beslotenheid van de gemeenschap te brengen.

Noten

* Graag wil ik M. en A. Westenberg en L.M.J. Zonhoven hartelijk danken voor de correctie van het Nederlands in dit artikel.

¹ Ostrakon Cairo 25556. Een vertaling van en commentaar op deze tekst zijn verschaft door S. Allam in *Hieratische Ostraka und Papyri aus der Ramessidenzeit* (Tübingen, 1973) 61-63. Enkele meer recente discussies: Janssen, *BiOr* 32 (1975) 292; Borghouts, *ZĀS* 106 (1979) 17-18 met voetnoot 26.

² Deze obscure uitdrukking is besproken in de bovengenoemde literatuur en door R. Caminos, *Late-Egyptian Miscellanies = Brown Egyptological Studies I* (London, 1954) 365-66. De interpretatie van Caminos, dat dit een incorrecte variant is op de soortgelijke uitdrukking in regel 5, lijkt mij het meest overtuigend.

³ Papyrus Turijn 1880 (= „Turijnse Stakings Papyrus”) rt. 4,3-16a.

⁴ Ostrakon DeM 148.

RECHTSPRAAK BIJ DE OUDE ASSYRIËRS

K. R. VEENHOF

De Assyriërs aan wie deze bijdrage is gewijd leefden in de 19^e eeuw v. Chr., meer dan duizend jaar vóór het bekende Nieuw-Assyrische rijk. Het waren, voorzover wij ze uit de bronnen leren kennen, merendeels vreedzame en nijvere burgers, wier welvaart steunde op de handel waarin Assyrië — in die tijd weinig meer dan Assur en ommelanden — een strategische rol speelde. De kern van de bedrijvigheid vormde de karavaanhandel in tin en stoffen op Anatolië, waarvan de inkomsten, in de vorm van goud en zilver, terugvloeiden naar Assur. De handelsactiviteiten hadden in de loop van de twintigste eeuw v. Chr. zo'n omvang genomen dat de Assyriërs er toe waren over gegaan zich blijvend in of bij de voornaamste steden van Anatolië — in die tijd opgedeeld in een aantal zelfstandige (stad)staten — te verstigen. De belangrijkste ervan, de handelsnederzetting van Kanisj (thans de ruïneheuvel Kültepe, ca. 20 km. ten noordoosten van Kayseri) is in 1925 geïdentificeerd en wordt sinds 1948 door Turkse archeologen systematisch opgegraven. In de huizen der handelaars, in het handelskwartier, destijds *kārum* genoemd, werden en worden grote aantallen kleitabletten gevonden, die ons informeren over allerlei aspecten van hun activiteit. In deze handel, die werkte met veel en veelsoortige contracten, speelde het juridische aspect een belangrijke rol, en natuurlijk kwam het van tijd tot tijd ook tot conflicten die op processen konden uitlopen. Het omvangrijke tekstmateriaal — in totaal zijn tot dusverre ca. 16.000 kleitabletten opgegraven, waarvan er nu ca. 3500 na publicatie voor bestudering beschikbaar zijn — levert dan ook heel veel gegevens voor de reconstructie van de rechtsgang en rechtspraak. We bezitten niet alleen tientallen formele vonnissen van rechtsprekende instanties, maar ook enkele honderden stukken die op een of andere wijze tot de „dossiers” der rechtzaken behoorden, vooral op schrift gestelde getuigenverklaringen, protokols van eden en ondervragingen, en uitspraken van scheidsrechters. Bovendien wordt in de omvangrijke handelscorrespondentie vaak gewag gemaakt van conflicten, rechtzaken en vonnissen.

De aard en herkomst van dit tekstmateriaal zijn dus nogal specifiek en dat geldt ook van wat we eruit kunnen opmaken over de rechtspraak. Dat betreft in de eerste plaats de inhoud der processen, die vrijwel steeds gaan over zaken die direct met de handel te maken hebben. Dat is ook een gevolg van het feit dat al onze documentatie stamt uit een handelskolonie. Uit Assur zelf zouden we veelzijdiger informatie mogen verwachten, ook over processen op het terrein van het familierecht, eigendom en overdracht van onroerend goed,

criminele handelingen, e.d. Gelukkig ontbreekt zulke informatie niet helemaal. De handelaars in Anatolië kenden ook een familieleven, en ze leefden uiteraard mee met het wel en wee van de familie in Assur. Zo kennen we een vonnis van de kolonie te Hahhum dat luidt: „Suen-nawer zal zijn dochter (ten huwelijk mogen) geven waar (= aan wie) hij wil”. Vermoedelijk beslechtte het een conflict tussen de genoemde Assyriër en een potentiële schoonzoon of diens vader, i.v.m. een eerdere huwelijksafpraak. Een vonnis van *kārum* Kanisj luidt: „Aššur-amarum is gescheiden van zijn echtgenote Zibezibe, dochter van Aššur-beli. Hij heeft aan Zibezibe 1 mine scheidgeld gegeven en zal (nu) zijn drie zonen (mogen) meenemen”. Dit soort vonnissen zijn echter uitzonderingen, ook hierin dat het om betrekkelijk simpele problemen ging.

De overgrote meerderheid der procesoorkonden heeft betrekking op commerciële conflicten, die soms vrij ingewikkeld konden zijn. De handel liep meestal over veel schijven en er waren veel personen bij betrokken, zowel in Assur als in Anatolië. Er werd op grote schaal gewerkt met commerciële kredieten en leningen, met overeenkomsten tussen compagnons, tussen geldschietters en handelaars en tussen handelaars en commissionairs. Het bestaan van samengestelde interest, dividend, in aandelen converteerbare schulden, als pand of zekerheid gestelde schuldbewijzen (op naam of aan toonder), en vele vormen van indirecte betaling, zorgden voor de nodige complicaties. Die deden zich met name voor bij het (plotseling) overlijden van een actieve handelaar, wat generale afrekening, liquidatie van zijn firma en verdeling van de erfenis kon meebrengen. In zulke gevallen werd, om te voorkomen dat gegadigden elk voor zich zouden proberen zich schadeloos te stellen, door de autoriteiten gedecreteerd: „Niemand mag aan het vermogen van A. komen of iets nemen; wie het toch doet zal als dief beschouwd worden. Alles moet (eerst) samengebracht worden in Assur”. Bij de verdeling kon men soms gebruik maken van uitvoerige testamenten, waarvan we er enkele kennen, maar er waren ook handelaars die overleden zonder „schikkingen getroffen te hebben”. Het vereiste in het algemeen veel onderzoek van documenten en getuigenverklaringen voor was vastgesteld welke schulden en vorderingen bestonden en wie waar recht op had.

Het verbaast niet dat zulke zaken konden leiden tot het ontstaan van aanzienlijke juridische „dossiers”. De analyse ervan is niet eenvoudig (de afzonderlijke teksten zijn vaak ook niet gedateerd) en wordt bemoeilijkt door de vondstomstandigheden. Het merendeel van het gepubliceerde materiaal stamt nl. van klandestiene opgravingen en is door antiquiteiten-handelaars her en der verkocht, waardoor dossiers versnipperd en onvolledig geworden zijn.

Deze verbroekeling van de documentatie is ook verklaarbaar uit het feit dat de dossiers in de huizen der individuele handelaars bewaard werden. De

rechtbanken hielden niet centraal archief, zoals dat ook in Babylonië niet het geval was. Blijkbaar ontving de winnaar van een proces het dossier, dat ook door hem zelf geleverd bewijsmateriaal bevatte (geprotocolleerde getuigenverklaringen e.d.), als bewijs van zijn gestaafde rechten. Zelfs belangrijke documenten van elders naar de *kārum* gestuurd werden in particuliere archieven aangetroffen, b.v. een vonnis van de Stadsvergadering in Assur, als brief door de vorst naar Kanisj gestuurd. Het belandde in het archief van Imdilum, omdat het de uitspraak bevatte dat hij een soort procureur mocht contraheren om hem in zijn rechtszaak terzijde te staan.

De zonet genoemde brief wijst op een verdere complicatie. De Assyrische koloniën in Anatolië genoten eigen jurisdictie, los van de Anatolische overheden. Onderling waren ze echter niet onafhankelijk, want *kārum* Kanisj fungeerde als bestuurlijk centrum van het netwerk van ca. 20 handelsnederzettingen. Van rechterlijke beslissingen door de afzonderlijke factorijen kon men met de woorden „Brengt mijn zaak voor de *kārum* Kanisj” in hoger beroep gaan. Dossiers uit Kanisj bevatten dan ook niet zelden vonnissen en protokols afkomstig uit andere factorijen. Alle koloniën samen, o.l.v. *kārum* Kanisj, waren bestuurlijk onderworpen aan de moederstad Assur, waar de Stadsvergadering o.l.v. de vorst de hoogste bestuurlijke en rechtsprekende instantie was. Met de woorden „Brengt mijn zaak voor de Stad en voor mijn Heer!” kon men van de *kārum* bij Assur in beroep gaan. Partijen moesten dan naar Assur reizen, waarheen ook dossiers werden opgezonden door de *kārum*. Deze bevatten blijkbaar ook een protocol over de laatste zitting van de rechtbank in Kanisj, want het hoger beroep op de stad wordt nogal eens gecombineerd met de woorden: „Onthoudt wat (hier) onder een eed bij de stad en de Vorst is verklaard, dat...”. Ze vertolken de wens van de laatste uitspraken door partijen protocol op te maken en dat mee te sturen. Omdat een proces in Assur i.v.m. de reiskosten duur was en veel tijd vroeg, werd soms nog ter elfder ure een compromis bereikt („Bezorg me geen moeite en dwing me niet zilver uit te geven!”).

Verplaatsing van een proces naar Assur betekent voor ons dat de daarheen opgestuurde documentatie verloren is, want de opgravingen daar hebben de Oudassyrische lagen niet bereikt en geen teksten aan het licht gebracht. Ook weten we dan meestal niet hoe de zaak afliep. Meestal, want soms wordt in brieven uit Assur naar Kanisj gestuurd gewag gemaakt van de voor de handelaars belangrijke vonnissen. Dat gold met name voor het daaruit resulterende „(machtige) tablet van de Stad”, dat de winnaar in bezit kreeg en waarmee hij in Anatolië de facto zijn recht kon afdwingen. Het is een gewaardeerd machtsmiddel, waarvoor gedaagden of tegenstanders „zich neerbuigen”, door de knieën gaan. Soms werd ook bepaald dat zo’n „tablet van de

Stad" in de *kārum* moest worden voorgelezen, waarbij uiteraard de „naam genoemd werd" van de verdachte of in het ongelijk gestelde. Bezitters van zo'n tablet wisten dat ze hun tegenstander zo „te schande konden maken" en dat was in een samenleving van handelaars, waar een goede reputatie goud waard was, bijzonder nadelig. „Vonnissen van de Stad" werden soms naar Kanisj opgestuurd, omdat de aanhangige zaak vooral daar speelde en het vonnis daar geëffectueerd moest worden. Dat is ook de reden dat we in de archieven uit Kanisj een aantal van zulke „vonnissen van de Stad" aantreffen.

Niet slechts de ingewikkeldheid van de zaken maakte de rechtsgang soms omslachtig. Dat werd ook veroorzaakt door het feit dat partijen, getuigen en bewijsstukken niet altijd op één plaats voorhanden waren. Het was immers een wereld van reizende handelaars, met bases in Assur en Anatolië. Het opsporen van personen en verzamelen van oorkonden kostte geld en tijd. Herhaaldelijk lezen we dat één der partijen krachtens een uitspraak van de rechtbank enkele maanden de tijd krijgt om „(de verklaringen van) zijn getuigen te protokolleren" of oorkonden op te halen. De Assyriërs waren praktisch en creatief en hebben middelen ontwikkeld om aan deze problemen het hoofd te bieden, al was het onvermijdelijk dat aan één zaak soms, met maanden tussentijd, verschillende sessies gewijd werden. We kunnen hier niet verder ingaan op de inspanningen die partijen zelf leverden om hun getuigen te vinden en te instrueren, waarover verschillende brieven interessante informatie bieden. We beperken ons tot wat de autoriteiten en rechtbanken in dit opzicht deden, hoe ze de klager hulp boden of meer in het algemeen meewerkten aan het achterhalen van de feiten.

De rechtbank kon personen sommeren te verschijnen om getuigenis af te leggen. Veel geprotokolleerde getuigenissen eindigen dan ook met de zinnen: „Voor deze zaak 'gaf' de *kārum* ons en voor het dolkzwaard van Assur legden wij ons getuigenis af". Verdergaande maatregelen berustten gewoonlijk op een eerste evaluatie van de zaak, waarbij vermoedelijk werd vastgesteld dat de klager reden van klagen had. De *kārum* kon hem dan helpen door officiële boden uit te sturen, die de tegenpartij konden dagvaarden of voorleiden. Omdat de zaak echter nog niet beslist was, gebeurde dit vooralsnog op verantwoordelijkheid en ook wel kosten van de klager. Zou blijken dat hij ten onrechte actie ondernomen had, dan kon dat op hem verhaald worden. Deze boden werden uitgezonden voorzien van een soort credentiebrief, waarin de situatie kernachtig was omschreven. Een voorbeeld luidt: „Van *kārum* Kanisj, aan alle *kāruns* waar gij Ikuppaša maar aantreft. Buzazu en Aššur-mutappil hebben zich tot ons gewend met het verzoek: 'Wij willen onze broeder Ikuppaša terughalen; wij aanvaarden de verantwoordelijkheid voor het terughalen'. Aššurṭab en Addellat zijn onze gezanten. Weest gij hun uitvoe-

rende macht". De boden konden om hun doel te bereiken dus gebruik maken van de autoriteit en macht van de *kāruns* die zij aandeden.

Andere rechten en mogelijkheden worden meestal pas verleend op basis van een vonnis door de *kārum* of de Stad. Het gaat daarbij kennelijk niet om „eendoordelen" (*dīnum gamrum*), maar om beslissingen die de afhandeling van een zaak mogelijk moeten maken en de feiten boven water moeten brengen. Ze zijn een tegenwicht tegen de boven genoemde complicaties.

Een eerste soort van dergelijke „vonnissen" maakte het mogelijk de tegenpartij, getuigen of andere gedaagden te dwingen een verklaring af te leggen of voor te komen om te getuigen, de tegenpartij te ontmoeten en op gestelde vragen te antwoorden: „overeenkomstig het vonnis van de plenaire *kārum* Kanisj zal ik naar je toe komen en je 'woord geven'". „A. en B. gaven, overeenkomstig een tablet met een vonnis van de Stad, hun getuigenis 'op het land' (ergens in Anatolië) vóór het dolkzwaard van (de god) Assur". „De plenaire *kārum* velde vonnis: 'A. zal B. ondervragen en dan zullen zij (zal men?) protokol opmaken van hun verklaringen en dan zullen ze op de plaats waarover ze het met elkaar eens worden onderhandelen/procederen'".

Een tweede categorie diende om toegang te verschaffen tot schriftelijk bewijsmateriaal, tabletten. Een vonnis van *kārum* Kanisj luidt: „De geldschietters en de zonen van (de overleden handelaar) A. zullen op eigen initiatief drie 'buitenstaanders' nemen en dan het huis van A. binnen gaan en kennis nemen van de inhoud van zijn tabletten". Een ander: „*Kārum* Kanisj, in plenaire vergadering, velde vonnis: 'De koffers met rechtsgeldige tabletten die A. aan B. [toevertrouwde] — C. en de schrijver zullen het huis van B. binnengaan en die open maken en het tablet betrekking hebbend op het zilver (te vorderen) van agenten zal men eruit halen en aan D. (broeder van A.) geven'". Het openbreken van gezegelde tablettekoffers en archiefkamers mocht alleen met autorisatie, onder toezicht van een commissie van drie, die soms ook van het gebeuren protokol opmaakte.

Een zeer effectief middel om iemand aan zijn recht te helpen was voorts de mogelijkheid hem van een soort procureur te voorzien, in het Akkadisch *rābišum* geheten. De term betekent letterlijk „hij die op de loer ligt" en wordt ook gebruikt voor demonen, die de mensen bedreigen, waarbij echter de juridische notie blijft meespelen (vgl. termen als *Satan*, *Beëlzebub*/l, en het Griekse *diabolos*, die eigenlijk „aanklager, (proces)tegenstander" betekenen). We kennen de *rābišum* ook uit andere perioden van de Mesopotamische rechtsgeschiedenis, waar hij als assistent van de rechter en het openbaar gezag optreedt, een soort parketwachter, opsporings- en voorleidingsambtenaar en ambtelijk getuige. In het Oudassyrische rechtsbestel speelt hij een belangrijke rol. Erišum (einde 20e eeuw v. Chr.), één der weinige Oudassyrische vorsten

van wie we een uitvoerige inscriptie bezitten (gevonden in de Assyrische handelskolonie in Kanisj), vermeldt het instituut van de „procureur” in een aan recht en rechtshandhaving gewijde passage die het verdient geciteerd te worden. Dit gedeelte begint met een typering van de god Assur als „een rietmoeras waar niet door te komen is, grond waar niet op te treden is, een kanaal dat niet over te steken is”. Dit zijn vermoedelijk „de drie woorden van de stèle” waarbij men in rechtzaken de eed moest zweren. Dan volgen de, zoals meestal, uitvoerige waarschuwingen aan en vloeken over wie vals zweert en onwaar getuigenis geeft in het „Trapgebouw”. Dit was een complex, vermoedelijk bij de Assurtempel, waar recht werd gesproken en waar zich ook de beelden van de zeven „rechtergoden” bevonden, die welsprekende namen droegen als: „Gerechtigheid”, „Hij-hoorde-het-gebed”, „Verdwijn-boze!”, „Verhoog-gerechtigheid”, „Help-de-ontrechte”, „Zijn-woord-is-recht” en „God-hoorde”. Wie daar liegt, „de demon van de ruïne zal zich meester maken van zijn mond en anus, hij zal zijn schedel breken als een aarden kruik, hij zal neergaan als een geknakt riet en water zal uit zijn mond lopen... Zijn huis zal een ruïne worden. Wie in het ‘Trapgebouw’ vals getuigenis geeft, mogen de zeven rechters die in het ‘Trapgebouw’ vonnis vellen, een vals vonnis over hem vellen. Mogen Assur, Adad en Bel, mijn god, zijn zaad wegpikken en geen plaats ter... geven”. „Maar wie gevolg geeft aan mijn [... als hij] naar het ‘Trapgebouw’ [gaat], moge hij een ‘procureur’ van het paleis [verkrijgen], moge die getuigen en tegenstander [.....] en mogen de rechters (voor hem) zitting houden en [in tegenwoordigheid van?] Assur een eerlijk vonnis vellen...”.

Het verkrijgen van een „procureur” van het paleis betekende een belangrijke stap in de richting van succes. Zo simpel als de inscriptie het voorstelt was het in de praktijk echter niet. Het toewijzen ervan geschiedde krachtens vonnis van de Stadsvergadering: „De Stad velde vonnis in het *hamrum*: A. zal een procureur contracteren en die naar *kārum* Kanisj sturen... en de *kārum* geldt als (uitvoerende) macht van de procureur”. Dat betekende in concreto dat degene die die toestemming kreeg, de procureur tegen betaling („huurloon”) in dienst nam om, zoals een brief van een Assyriër (die ontevreden is over het optreden van zijn procureur en hem een proces heeft aangedaan) het omschrijft, „hem terzijde te staan en zijn zaak te winnen”. Gebruik makend van de uitvoerende macht van de *kārum* kan de procureur mensen dagen, verhoren, tabletten inspecteren en zo de waarheid aan het licht brengen. Hij beschikt doorgaans over een „tablet van de Stad” ten bewijze van zijn machtiging, en gedaagden, door hem „gepakt” en ondervraagd, verklaren dat zij „zich buigen voor het tablet van de Stad en de procureur van Mijnheer”.

Dankzij deze hulpmiddelen was het mogelijk ook gecompliceerde rechtzaken

tot een bevredigend einde te brengen. Dat kon soms vrij lang duren, want een missie van een procureur naar Anatolië vergde alleen aan reistijd al gauw enkele maanden, en dat gold ook voor het verzenden van oorkonden van Anatolië naar Assur of andersom. Met name het „produceren” van getuigen kon tijdrovend en kostbaar zijn. Gedaagden krijgen van de rechtbank dan ook soms uitstel om hun getuigen bijeen te brengen, waarvoor we termijnen van drie en zes maanden tegenkomen (de laatstgenoemde treffen we ook in Codex Hammurabi § 13 aan). Dezelfde termijnen worden gegund om bewijsstukken, oorkonden te achterhalen en te presenteren.

Aan het einde van de rechtsgang staan de definitieve vonnissen (*dīnum gamrum*) die de zaak beslechten moeten. Ze zijn van allerlei aard en omvang. In het algemeen geldt dat ze betrekkelijk kort geformuleerd zijn en ons dus vaak onvoldoende inzicht in de zaak verschaffen, als we niet meer stukken uit het dossier bezitten. Enkele voorbeelden ter illustratie. „De *kārum* velde vonnis in plenaire sessie: Het tablet van A. zal ‘sterven’ en niemand zal het nemen”. Het tablet zal wel een bewijs van een schuldvordering zijn, dat verdwenen is en dus na betaling niet aan de debiteur, die het zegelde, kon worden teruggegeven; het wordt nu formeel ongeldig verklaard. Het is een voorbeeld uit een reeks waarbij oorkonden als bewijs van allerlei vorderingen ongeldig worden verklaard. „De *kārum* velde vonnis: A. zal 20 sikkels zilver betalen ter dekking van de onkosten die de *kārum* voor B. en C. maakte en daarvan zullen B. en C. elk 10 sikkels zilver aan A. (terug)betalen. Totdat C. afbetaald is, zal geen schuldeiser hen benaderen”. Het vonnis houdt een betalingsregeling in door een derde, wellicht een borg, die beschermd wordt door zijn claim op de schuldenaars prioriteit te verlenen. Ook van dit soort beslissingen kennen we meer voorbeelden, o.a. één die ten doel heeft een Assyriër zo schadeloos te stellen voor de kosten die hij maakte door een landgenoot, die in schuldsavernij van een inheemse Anatoliër geraakt was, los te kopen. In enkele gevallen worden verliezers bestraft met boetes, o.a. vanwege het indienen van onbewezen claims of het innen van vermeende schulden, die al betaald of verrekend zijn. De boete gaat in zulke gevallen naar de benadeelde.

De vonnissen in geprotocolleerde vorm zijn anders dan die welke we uit het iets jongere Babylonisch (tijd van Hammurabi) kennen. Dat is wellicht ten dele verklaarbaar uit het verschil in materie. Uit Babylonisch kennen we vooral processen over erfrecht en erfgoederen, over koop en ruil van onroerend goed, over zaken die het familierecht raken, die uit Assur nog onbekend zijn. Maar het is toch ook een kwestie van verschil in protokollering. De uitvoerige Babylonische oorkonden die de gang van het proces, met soms aardig wat details, ook inzake de bewijsvoering, beschrijven zijn in feite geen door de rechtbank uitgegeven protokollen van vonnissen. Vaak zijn het „tabletten dat

er niet (opnieuw) geklaagd zal worden”, afgegeven door de verliezer, die daarmee afstand doet van al zijn claims. Ze bevatten ogenschijnlijk meer informatie dan voor dat doel vereist lijkt. Maar het was voor de winnaar nuttig zijn gestaafde rechten, compleet met bewijsvoering, op schrift te hebben. Niet zelden werd op een later tijdstip opnieuw een proces over dezelfde zaak aangespannen. Bij ontbreken van ambtelijke archieven kon de aangevallene dan (opnieuw) voor bewijs zorgen door uit zijn eigen archief te putten. Dit gold ook in Assyrië, maar de situatie lag daar wat anders. De uitvoerige dossiers, met geprotocolleerde verklaringen, die eigendom van de winnaar werden, waren een goed alternatief voor de uitvoerige Babylonische „tabletten van niet klagen”. Bovendien ging het in de Oudassyrische rechtspraak om andere zaken. Niet om het bezit van onroerend goed, dat generaties lang in de familie kon blijven, of om duurzame contractuele verbintenissen, zoals huwelijk of adoptie, maar om handelstransacties en hun onmiddellijke gevolgen. Als conflicten inzake deze kortstondige en meestal eenmalige transacties waren bijgelegd, door betalingen of het verstrekken van oorkonden, was de zaak voorgoed de wereld uit. De Oudassyrische samenleving kende ook oorkonden inzake het opgeven van claims, „tabletten dat er niet op teruggekomen zal worden”, maar ze zijn meestal ook kort en niet gedetailleerd, b.v.: „A. heeft namens B. in de godenpoort (waar men de eed zweert) C. van claims gezuiverd. B. zal jegens C. op niets terugkomen. Doet hij het toch dan zullen D., E en F. hem (C.) zuiveren”.

De algemene indruk bestaat dat de rechtspraak, waarvan druk gebruik gemaakt werd, aan zijn doel beantwoordde. Het systeem, aangepast aan de eisen van de commerciële samenleving, voldeed en de kwaliteit van de vonnissen werd blijkbaar erkend. Dat hing zeker ook samen met het feit dat het in de praktijk meestal ging om „judgement by peers”, waarbij in veel gevallen handelaars onderling in administratieve geschillen als scheidsrechters optraden. Van professionele rechters is niets bekend, en geen enkele Assyriër wordt via zijn rolzegel of in een oorkonde beroepsmatig als rechter geïdentificeerd. Rechter is wie in een concrete zaak als zodanig functioneert; in het desbetreffende protocol, soms op de enveloppe ervan, staat dan geschreven: „A., B. ...waren (traden op als) rechters”. Ook de „oudsten”, die in Assur enkele malen als rechters vonnis velden, waren geen professionals, maar vermoedelijk een groep uit de veel grotere „Stadsvergadering”, aan wie deze taak was gedelegeerd. Recht sprak in het algemeen wie wijs was en gezag genoot, en deze bevoegdheid kon zonder enig bezwaar gecombineerd worden met andere bestuurlijke taken in de stedelijke samenleving. Een strikte scheiding van machten bestond in de oudheid, waar de koning vaak hoogste rechter was, in dit opzicht niet.

Over de gang van zaken, de procedures en besluitvorming, in de Stadsvergadering is ons niets bekend. Fragmenten van enkele grote tabletten met de resten van een soort statuten of huishoudelijk reglement voor vergaderingen van de *kārum* geven ons interessante, maar helaas zeer incomplete informatie over de gang van zaken in Kanisj. De belangrijkste rol speelden daar in administratieve en juridische zaken de „groten”, die we ons vermoedelijk als een soort bestuursraad moeten voorstellen. Wie dat precies waren en waaraan ze hun positie dankten (macht, anciënniteit, status, aanwijzing door de *kārum* of door de Stad?) is onbekend. Zij „bekijken” te behandelen zaken en beslissen of de secretaris (“schrijver”) van de *kārum* de plenaire *kārum* zal convoceren. Tot hun taak behoren „vonnis vellen” en „zaken oplossen” (*awātim pašārum*), twee voor ons moeilijk te onderscheiden bezigheden. Om tot een beslissing te komen bij het „oplossen”, worden ze door de secretaris in drie groepen verdeeld. Komen ze er niet uit, dan convoceert hij de plenaire *kārum* die, na in zeven groepen verdeeld te zijn, „bij meerderheid” beslist. Dat is dus een procedure met goed, paritair overleg op twee niveau's. De belangrijke rol van de „groten” had ongetwijfeld ook een praktische achtergrond: het op zo efficiënt mogelijke wijze komen tot beslissingen zonder ieder keer de hele koopmanschap daarmee lastig te moeten vallen. Veel zaken waren blijkbaar aan een soort bestuur gedelegeerd.

Dat is een principe dat ook verder doorgevoerd werd. Het werkwoord „oplossen” komen we ook tegen in de aanduiding van één of meer personen die „oplossers van een zaak” (*pāšir awātim*) genoemd worden. Ze worden een aantal keren met name genoemd aan het eind van een protocol over een rechtzaak. Het aan het begin vermelde vonnis van een *kārum*, waarin een Assyriër het recht krijgt zijn dochter uit te huwelijken aan wie hij wil, eindigt met de woorden: „Dadia was oplosser van de zaak”. We kennen ook een vonnis van de *kārum* Turhumit in een zaak betreffende het aandeel van twee handelaars in de onkosten van het transport van een partij koper. Het vonnis luidt dat de een „onder ede transportkosten, ondergewicht en verliezen, ten bedrage van 15 pond koper, in de godenpoort zal declareren, en daarvan dan de helft voor zijn rekening zal nemen”. Dit tablet stak nog in zijn oorspronkelijke enveloppe, voorzien van de zegels van zeven personen die blijkens het bijschrift de *kārum* representeerden. De enveloppe noemt ook „de oplosser van de zaak” bij name. Ook kennen we een vonnis van de Stadsvergadering, waarbij iemand het recht krijgt een „procureur” in dienst te nemen en uit te zenden om een agent van zijn vader (baas?) te zuiveren van claims; twee Assyriërs worden hier geboekt als *pāšir awātim*.

De beste interpretatie is dat *kārum* of Stadsvergadering de „oplossing” van deze vermoedelijk niet erg ingewikkelde zaken heeft gedelegeerd aan een

„scheidsrechter” (uit zijn midden?). Deze rapporteert de door hem in overleg met partijen bereikte „oplossing”, die *kārum* of Stad dan overneemt, en als zijn/haar vonnis publiceert. Het gebruik van de term „vonnis” maakt het ons moeilijk te onderscheiden tussen „vonnis vellen” en „een zaak oplossen”, de twee taken van de *kārum*-raad. Het resultaat van het laatste kan leiden tot of omgezet worden in het eerste. Het lijkt niet goed mogelijk het „oplossen” vooral te laten slaan op voorstellen t.a.v. de procedure, die moet leiden tot een echt vonnis.

Naast „oplossers van een zaak” kennen we ook „beëindigers van een zaak” (*gāmir awātim*). Ze komen met die naam enkele malen voor aan het slot van protokollen. Veel vaker zien we ze, zonder dat ze zo genoemd worden, aan het werk blijkens de inhoud van die protokollen. Het gaat daarbij om door henzelf opgestelde, in de vorm van een getuigenverklaring gegoten, door hen ondertekende (gezegelde) verslagen van hun activiteiten, waarin meestal de woorden voorkomen: „Wij beëindigden hun zaak”. Meestal zijn ze op verzoek van één of beide partijen opgetreden als een soort scheidsrechters. Als zodanig verschillen ze van de „oplossers van een zaak”, die vooral door de autoriteiten aangewezend worden en wier oplossingen omgezet worden in formele rechterlijke vonnissen.

Het is waarschijnlijk dat deze „beëindigers van een zaak” ook een rol speelden bij de *feitelijke* beslechting van de conflicten, ook na een vonnis. Het valt namelijk op dat nogal wat vonnissen een oplossing voorschrijven — via levering, betaling, verrekening, teruggeven, opmaken of vernietigen van oorkonden — die pas later en soms elders, geëffectueerd kan worden. We kennen ook vonnissen die alternatieven of voorwaardelijke uitspraken bevatten. Dat gebeurde kennelijk omdat bij het vaststellen ervan alle feiten nog niet achterhaald waren en dus verschillende scenario’s denkbaar waren. Een vonnis van de kleine factorij van Ullama luidde: „A. en B. zullen binnen twee maanden naar Kanisj gaan en daar zal A. de door zijn vader gezegelde oorkonde overleggen en dan zal B. op basis daarvan betalen. Mocht A. echter niet naar Kanisj (kunnen) gaan, dan zal hij bericht sturen en zullen zijn vertegenwoordigers (daar) hem (B.) van repliek dienen/genoegdoening geven” (letterlijk: „woord geven”). Een ander voorbeeld: „De *kārum* wees vonnis: A. zal naar de stad S. gaan en als er, conform de oorkonden van B., agenten zijn die (hun schulden) betalen, zal A. (mogen) vertrekken; zo niet, dan zal hij in dienst van B. blijven”. Een derde voorbeeld: „De oudsten velden vonnis: Als je het zilver hebt ontvangen, dan heb je het ontvangen. Als men het je niet heeft gegeven, zal de firma je zilver met rente betalen”. En we kennen nog veel ingewikkelder vonnissen, die een hele reeks bij elkaar aansluitende handelingen en verrekeningen voorschrijven, die het conflict moeten oplossen.

De vraag is hierbij uiteraard of deze oplossingen, soms enkele maanden later, gerealiseerd werden en wie daarop toezag. In het algemeen mag men aannemen dat de in zijn recht gestelde dat deed. Via een bijbehorend „tablet/vonnis van de *kārum*/Stad” kon zo’n oplossing meestal ook wel afgedwongen worden. Maar er zijn ook gevallen waarin, door overmacht en onwil, de voorschreven oplossing geen werkelijkheid werd, waarna men zich opnieuw tot de autoriteiten kon wenden.

Er zijn aanwijzingen dat de „beëindigers van een zaak” ook bij het effectueren van vonnissen een rol speelden. We kennen b.v. het vonnis van de *kārum* Purušhanda in een bijzonder gecompliceerde zaak tussen E. en S., waarin een ingewikkelde oplossing wordt voorgeschreven door verrekeningen, afstand van rechten op goederen en investeringen e.d. (EL n° 331). Alle werkwoorden staan er in de toekomstige tijd. Maar we kennen ook een protocol (EL n° 332) in de vorm van een beëdigde verklaring, waarin enkele personen in de wij-vorm (wie ze zijn is ons niet bekend, omdat de enveloppe met hun namen en zegels niet is bewaard) uitspreken dat zij „hun zaak beëindigd hebben”. En dit „beëindigen” bestond uit het effectueren van de in EL n° 331 voorgeschreven oplossing. Alle daar gebruikte werkwoorden staan nu in de verleden tijd. Ook wordt er verklaard dat de „beëindigers van de zaak” partijen een eed bij de Stad hebben laten zweren, dat ze tegen elkaar op niets, wat dan ook, meer zullen terugkomen. Het slot luidt: „Voor deze zaak gaf de plenaire *kārum* van Purušhanda ons en wij zijn de beëindigers van de zaak; voor het dolkzwaard van (de god) Assur gaven wij ons tablet (de geprotokolleerde verklaring)”.

Men zou deze laatste frasen zo kunnen opvatten dat de door de *kārum* „gegeven”, d.w.z. aangewezen en aan partijen ter beschikking gestelde „beslechters” uiteindelijk bij de *kārum* een schriftelijk verslag over hun geslaagde missie indienen, waarna de zaak *ad actas* gelegd kan worden. Dat is op zichzelf wel mogelijk en in enkele gevallen vermoedelijk het geval. In deze zaak was dat echter niet zo. De oplossing van het ingewikkelde conflict is blijkens andere oorkonden uit dit dossier niet geslaagd en de partijen hebben zich later opnieuw tot de rechtbank gewend. Dit is duidelijk uit het protocol EL n° 335, waarin ditmaal niet (de in schulden geraakte) S. optreedt (hij lijkt verdwenen of gestorven te zijn), maar zijn broer B. De tekst luidt:

„E. en B. hadden elkaar op de markt ‘gepakt’ en E. zei tegen B.: ‘Nota bene! Is het niet zo dat jullie (tegen mij) over een bedrag van 40 pond zilver en nog veel andere posten hebben geklaagd?’. B. antwoordde: ‘Laten we eerst een rechtsgeldig protocol opmaken (met een verklaring) van de beëindigers van onze zaak (wellicht EL n° 332!) en dan zul je wel ontdekken of de (in geding zijnde) 100 pond zilver jouw huis niet inging!’. E. antwoordde: ‘Wind en loze

woorden!'. B. antwoordde: 'Dat het zilver jouw huis niet inging, terwijl het er wel degelijk inging, dat is wind!'. E. antwoordde: 'Onthoudt wat met een eed bij de Stad gezworen is, dat hij tegen mij klaagde om 100 pond zilver!'. Voor deze zaak gaf *kārum* Puruṣhanda in plenaire vergadering ons en voor Assurs dolkzwaard gaven wij ons getuigenis".

Dit protocol geeft een goed beeld van rechtsgang, ook door de krachtige, soms emotionele uitspraken van partijen letterlijk te citeren. Het is voorts belangrijk als representant van een type oorkonden uit de rechtspraak, dat zeer talrijk is en daarom tot slot onze aandacht verdient.

Het protocol begint met te vermelden dat beide partijen elkaar „pakten”. Deze ook uit andere perioden bekende technische term wordt gebruikt voor de particuliere actie, die aan het begin van de meeste rechtszaken staat. In een systeem zonder officier van justitie of openbare aanklager, moest de klager of benadeelde beginnen met zelf actie te ondernemen, eerst zonder nog rechters of rechtbank in te schakelen. Hij „pakte” dan zijn tegenstander en confronteerde hem met de feiten, stelde hem vragen. In de Oudassyrische handelswereld bracht men hem onder ogen dat hij te betalen had, dat hij in gebreke gebleven was, dat hij een onrechtmatige daad verricht had, e.d., en men poogde hem dan een reactie, een antwoord te ontlokken. Dat kon wellicht onder vier ogen, maar effectiever was het als het publiek, bv. op de markt gebeurde, waarbij getuigen tegenwoordig waren of zelfs voor dat doel door de eiser meegenomen waren. Naast de (zeldzame) formulering „A. en B. pakten elkaar”, vindt men zeer vaak „A. pakte B. in onze tegenwoordigheid”. Brieven raden nogal eens aan tegen wanbetalers zulke maatregelen te nemen en daarbij „getuigen tegen hem te stellen”. De formele confrontatie met vorderingen en het daarop gegeven antwoord werden, dankzij de aanwezige getuigen, een juridisch feit. Een betalingsbelofte of een weigering, zo vastgelegd, kon als bewijsstuk in een later proces functioneren.

Een vergelijkbare procedure werd gevolgd wanneer twee partijen „in onderlinge overeenstemming een aantal personen pakten” (variant „erbij haalden”). Ze schakelden hen dan in als scheidsrechters in een gemeenschappelijke poging buiten de rechtbank om arbitrage te verkrijgen. Beide partijen zetten hun zaak uiteen en de „gepakte” scheidsrechters pogen hun zaak te beëindigen. De term „scheidsrechter” is hier op zijn plaats, omdat enkele protokollen van zo'n arbitrage, waarvan de enveloppe bewaard gebleven is, degenen die zo een zaak „beëindigen” inderdaad „rechters” noemen.

We kunnen aannemen dat op deze wijze veel zaken, op particulier initiatief, buiten de autoriteiten om opgelost konden worden. Dat was efficiënt (goedkoop en kostte weinig tijd), terwijl zo ook de *kārum* ontlast werd. Deze behoefde zich slechts te verdiepen in ernstige conflicten, waarbij particuliere arbitrage had gefaald.

Als dat laatste gebeurde kwam het tot een echt proces, waarover in het eerste gedeelte van deze bijdrage het nodige is meegedeeld. In zo'n proces kwam uiteraard de voorgeschiedenis via oorkonden en getuigenverklaringen op tafel. En tot die voorgeschiedenis behoorden ook de kennelijk mislukte pogingen de zaak via arbitrage op te lossen. Daarbij waren, zoals gezegd, feiten vastgesteld, verklaringen afgelegd, beloften gedaan, die juridische waarde hadden als bewijsmateriaal. Om daarover te kunnen beschikken werden deze personen door de *kārum* gedagvaard en hun verklaringen, „getuigenissen”, onder ede geprotokolleerd. De boven uit EL n° 331 en 335 tweemaal geciteerde zin: „voor deze zaak gaf de *kārum* ons en voor Assurs dolkzwaard gaven wij ons getuigenis” (variant: tablet, wellicht als er al eerder schriftelijk protokol was opgemaakt of het „getuigenis” elders was opgenomen en naar de *kārum* was gestuurd) beschrijft wat er gebeurde.

Deze regels, die in meer dan honderd protokollen voorkomen, zijn tot dusverre steeds verkeerd geïnterpreteerd. Men nam aan dat bij een conflict de *kārum* zelf (scheids)rechters of getuigen „gaf”, aan partijen ter beschikking stelde, wellicht als een soort „oplossers van de zaak”, wat impliceert dat de *kārum* als rechtbank al in een vroeg stadium in allerlei zaken gemoeid werd. Dat blijkt onjuist. De procedure verraaft dat we hier steeds te doen hebben met die gevallen waarin particuliere pogingen — via getuigen stellen of scheidsrechterlijke arbitrage — mislukt zijn en men, uiteindelijk, de *kārum* er in mengt. Dat blijkt ook uit het onderschrift van veel van deze protokollen, dat vaak luidt: „Vóór A. en B.; C. was onze metgezel”. De traditionele verklaring weet met deze „metgezel” geen raad (een assistent van de scheidsrechters?). Verklaarbaar wordt zijn vermelding als men ervan uit gaat dat A., B. en C. in het *verleden* als getuigen of scheidsrechters in een conflict zijn opgetreden en nu, later, als het tot een proces voor de *kārum* is gekomen, gedagvaard worden als getuigen. Op dat moment blijkt nogal eens dat één van de meestal drie betrokkenen (voorkeur voor dit oneven getal), niet (meer) beschikbaar is; hij vertoeft elders of is overleden (drie maal vindt men: „C., onze metgezel, is dood”). Volledigheidshalve wordt ook zijn naam geregistreerd.

De woorden „Vóór A.” enz. uit het onderschrift zijn ook wat misleidend, want ze introduceren normaliter getuigen van een rechtsgeldige handeling. In dit geval zijn het echter de personen zelf, die „getuigenis” afleggen van hun eerdere optreden. Met de formule „Vóór A.” enz. ondertekenen en bevestigen zij het protokol van hun eigen verklaring. Op enkele enveloppen van zulke protokollen worden ze dan ook onderscheiden van echte getuigen van hun verklaring, die geïntroduceerd worden met de formule: „D., E. en F. hoorden hun verklaring”. Ook uit brieven is duidelijk hoe de procedure verliep. In een zaak rond de verduistering van 30 pond zilver (door een handelaar vlak voor

zijn dood aan zijn geldschieters onttrokken, om het zijn zonen ten goede te laten komen, waarbij A., B. en C. getuige waren) lezen we: „Leid A., B. en C. naar de godspoort en maak een rechtsgeldig protokol van hun beëdigde verklaring op, dat hij inderdaad 30 pond zilver voor de neus van zijn geldschieters aan D. gegeven heeft. Indien één van de getuigen niet in Kanisj aanwezig is, leid dan de meerderheid naar de godspoort en laten zij op het tablet voor u hun metgezel identificeren”.

De voorgestelde interpretatie leidt tot een rationele procedure en markeert de overgang van particuliere pogingen zijn recht te verwerven naar een formeel proces voor de *kārum*. De consequentie ervan is dat we het merendeel der „procesoorkonden” en protokollen in verband moeten brengen met processen voor de *kārum*, als onderdeel van soms omvangrijke dossiers. De voorafgaande fase, waarin men zelf oplossingen zocht, werd in het algemeen blijkbaar veel minder geprotokolleerd, wat begrijpelijk is omdat genoegdoening de zaak de wereld uit hielp; er waren dan geen andere bewijsstukken nodig dan de bij het handels- en betalingsverkeer behorende kwitanties, leveringsbewijzen e.d. Dat maakt het moeilijk uit te maken hoe vaak men een beroep op de *kārum* of op de Stadsvergadering deed. Een voordeel van de voorgestelde interpretatie is dat het dilemma: scheidsrechter of getuige, in een nieuw licht is komen te staan, en we te maken hebben met een haast vloeiende overgang. Getuigen waren zij die, zwiingend (?), aanwezig waren bij een confrontatie tussen twee personen. Werden ze erbij gehaald om de zaak uit de wereld te helpen dan waren (werden?) ze scheidsrechters. Als de zaak niet tot een oplossing kwam en zich tot een formeel proces ontwikkelde, werden de „scheidsrechters” gedagvaard als getuigen, omdat hun verklaringen als bewijsmateriaal konden dienen. In het algemeen kan men stellen dat de grens tussen getuige en scheidsrechter in deze handelswereld niet zo scherp getrokken kan worden. Natuurlijk waren er zuiver passieve getuigen, maar een getuige is volgens de Akkadische terminologie ook degene die „kennis ergens van heeft”. Kennis van handelstransacties en inzicht in de problemen ervan, elk lid van de handelsgemeenschap eigen, kwalificeerde iemand voor de taak van scheidsrechter. Dat was ook de basis van het principe van „judgement by peers”, dat in deze commerciële samenleving, waarin men op bestuurlijk niveau via groepsdiscussies en beslissingen bij meerderheid van stemmen tot uitspraken kwam, volledig op zijn plaats lijkt.

Litteratuur

Een monografie over het Oudassyrische procesrecht bestaat niet. Veel informatie vindt men in de standaardeditie der toen bekende oorkonden: G. Eisser - J. Lewy, *Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe (MVAeG*

33 en 35,3; Leipzig, 1930-1935; hier afgekort als *EL*), vooral in deel II, „Urkunden des Prozessrechts”, deel III, „Urkunden in Form gewöhnlicher Protokolle”, en deel IV, „Sachlich zusammenhängende Urkunden”. Belangrijke informatie vindt men ook in M. T. Larsen, *The Old Assyrian City-State and its Colonies* (Copenhagen, 1976), vooral in part two, „The political structure of Assur” (over de vorst en de Stadsvergadering), en part three, chapter three, „The government of a Colony”. Veel gegevens staan in artikelen en in het commentaar bij tekstedities. Vgl. met name L. Matouš, „Der Streit um den Nachlass des Puzur-Aššur”, *Archiv Orientalni* 37 (1969), 156-180.

2. De mesopotamische zonnegod Utu Šamaš, die als goddelijk rechter o.a. het meetsnoer vasthoudt. Detail van de Urnammu-stèle, 21e eeuw v. Chr.

OOG OM OOG, TAND OM TAND: EEN BARBAARSE WET?

M. STOL

De uitdrukking „oog om oog, tand om tand” komt bij ons als barbaars over. Toch was dit in oude tijden een rechtsregel, waarmee de mensen konden leven; de regel, die in het latijn *jus talionis* heet. Dat betekent ongeveer „het recht van het soortgelijke” (*talis* = soortgelijk, evenzo). Ook de rechtsgeleerden hebben dit een norm uit primitieve tijden gevonden, nog maar net aan de bloedwraak ontgroeid. Daarbij vergeleken is mijn éne klap immers al een stap vooruit, vergeleken bij een nog primitievere situatie, waarbij ik twee of meer klappen zou geven of de ander zelfs zou doodslaan — rauwe wraak dus.

Nog beter is het, helemaal niet terug te slaan. Zo vinden we in menig oud rechtsboek regels, die een *geldstraf* voorschrijven, uit te betalen aan de benadeelde partij. Dat klinkt al heel wat beschaafder. Nog later ging de Staat ingrijpen: het toebrengen van letsel werd niet meer als privé-aangelegenheid tussen twee boze heren beschouwd, maar als een bedreiging voor de gemeenschap. Het wordt een zaak voor de politie en de rechter.

Zo ongeveer is de theorie over de ontwikkeling van deze tak van het strafrecht. Wanneer we in het Oude Testament meermalen van „oog om oog, tand om tand” horen, is het rechtsgevoel dus nog maar net aan Lamech's wraak ontgroeid: „Ik sloeg een man dood om mijn wonde, een knaap om mijn striem. Want Kaïn wordt zeventvoudig gewroken, maar Lamech zeven en zeventig maal!” (Genesis 4:23-24).

Een nieuwe visie

Deze zo aannemelijk klinkende theorie is aan het wankelen gebracht door enige zeer oude wetboeken uit Mesopotamië en het rijk der Hethieten, ruwweg uit het tweede millennium voor Christus. Daaruit blijkt dat de oudste (die van de Sumeriërs) de geldstraf kenden en de latere (van Hammurabi) het drastische „oog om oog, tand om tand”. De ontwikkeling lijkt dus juist omgekeerd geweest te zijn!¹ En dan blijkt, dat in middeleeuwse wetboeken uit Engeland en Duitsland dezelfde „omgekeerde” ontwikkeling zichtbaar is. Hernieuwde bestudering van het *jus talionis* heeft geleid tot een betere waardering ervan.

Men heeft in de eerste plaats ingezien, dat zuiver logisch geredeneerd dit eigenlijk de enige rechtvaardige straf is: ik een klap — jij een klap. Maar deze rechtvaardigheid is alleen op een beperkt rechtsgebied toepasbaar, en wel juist dat van het lichamelijk letsel. Bij diefstal is zo'n regel al niet meer te hanteren: wie een weduwe van haar penningske berooft, zou zwaarder moeten boeten

dan wie uit het veen een turfje pikt. Het bepalen van de strafmaat wordt een ingewikkeld afwegen en is, vergeleken met het *jus talionis*, tamelijk willekeurig. Ook de zo humaan klinkende geldstraffen voor letsel zijn eens willekeurig vastgesteld en dus minder rechtvaardig dan het strikte „oog om oog, tand om tand”. Hugo de Groot zei ervan in zijn *Inleidinge tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheid*: „De smert ende ontciering van 't lichaam, hoewel eighentlick niet en zijn vergoedelick, werden op geld geschat, soo wanneer sulcks versocht werd” (III, 34,2).

De tweede overweging voor een betere waardering is, dat het „oog om oog, tand om tand” kennelijk iets nieuws was in het recht; iets beters dan het betalen van geld. De wetgever, de Staat, vond lichamelijk letsel kennelijk zó ernstig, dat het niet meer kon worden afgekocht met een tamelijk willekeurige som gelds. Men legde daarom de enige echt passende straf op. Rijke potentaten kunnen zo niet meer kleine mannetjes mishandelen zonder gevaar voor eigen oog of tand. Illustratief voor zulke toestanden is het volgende verhaal uit het oude Rome, waar men in de oudste tijd ook geldstraffen had: een rijke ridder wandelde over straat en gaf iedere vrije burger, die hij tegenkwam, een klap. Achter hem liep een slaaf met een beurs en keerde elk slachtoffer 25 geldstukken uit, conform de Wet van de Twaalf Tafelen. Dat vond die ridder leuk (Aulus Gellius, *Noctes Atticae* XX, 1,13).

Lichamelijk letsel toebrengen wordt als het ware een deel van het publieke „strafrecht” en verdwijnt uit het privaatrecht². Bij Hammurabi geldt deze hogere moraal voor de klasse van vrije burgers.

In de Bijbel

In het Oude Testament staat de formule „oog om oog, tand om tand...” aan het eind van een wet over mannen, die bij een zwangere vrouw de ongeboren vrucht doen afgaan. Op deze wet komen we straks uitgebreid terug. Men heeft de indruk, dat het hier een vaste formule is, die aan het eind van de wet nog eens het principe „met gelijke munt betalen” wil aangeven. Er is in de rechtszaak van de vrouw namelijk geen sprake van ogen of tanden.

Een passage in Leviticus laat vermoeden, dat een geldelijke schikking toch erg aantrekkelijk bleef, ook voor het slachtoffer. Wat had hij eraan, wanneer ook de aanvaller een tand werd uitgebroken? Liever ving hij een bedrag aan geld. Maar de bewuste passage in Lev. 24: 19-20 vindt het lichamelijk letsel toch zo erg, dat het *jus talionis* gehandhaafd wordt.

Niet alleen letsel, zelfs moord kon met geld afgekocht worden. We weten dit uit verdragen uit het oude Nabije Oosten en we proeven de tegenstand ertegen in Leviticus 24:21. Daar staat, dat dit beslist niet mag: „Wie een beest

doodslaat, zal het vergoeden, maar wie een mens doodslaat, zal ter dood gebracht worden”.

Je realiseert het je niet zo snel, maar eigenlijk is de *doodstraf* als straf voor moord een vorm van *jus talionis* en dat heeft als zodanig lang bij ons voortgeleefd: de moordenaar wordt vermoord.

Het bijbelse boek Deuteronomium past *jus talionis* op een nog ander gebied toe: indien iemand *vals getuigenis* tegen een ander inbrengt, dan „zult gij hem doen, zoals hij zijn broeder dacht te doen(...) Gij zult hem niet ontzien: leven om leven, oog om oog, tand om tand, hand om hand, voet om voet” (Deut. 19:16-21). Ook in andere rechtssystemen heeft dit *jus* gegolden in de bestrafing van vals getuigenis of laster. In het apocriefe bijbelboek *Susanna* wordt deze kuise huisvrouw door enkele mannen beloerd en valselijk beschuldigd van overspel. Ze worden voor straf ter dood gebracht, iets wat Susanna als straf voor overspel overkomen zou zijn. Wie een kuil voor een ander graaft, hoort er zelf in te vallen³.

Correcties

De hier gegeven beschrijving van de plaats van de vergelding in de ontwikkeling van het recht is toch te schematisch geweest: we weten, dat de mogelijkheid van geldelijke schikking altijd is blijven bestaan. De wetboeken schreven alleen de wenselijke situatie voor; de praktijk was vaak anders. Verder is de frase „oog om oog, tand om tand” later tot een vaste formule geworden voor het principe „met gelijke munt”. En met dat principe kun je meer kanten op; in de Talmoed leidt herinterpretatie tot het eisen van alleen geldstraffen. In de Koran, tenslotte, wordt de eerdere openbaring van Allah aan de Joden, in de „Thora”, besproken, en daar komt onze rechtsregel ter sprake: „En Wij hebben ulieden daarin voorgeschreven: ziel voor ziel, en oog voor oog, en neus voor neus, en oor voor oor, en tand voor tand, en, wat betreft de wonden, wedergelding (*talio*). Wanneer iemand deze dan kwijtscheldt als liefdegave [door van zijn recht op *talio* af te zien], voor die is dat een zoening (van zijn eigen zonden)” (V, 45, in de vertaling van J.H. Kramers).

Jus talionis bleef alleen in volle kracht voortleven in de straffen voor moord en vals getuigenis.

De uitdrukking „oog om oog, tand om tand” is bij ons bijzonder bekend geworden, omdat ze staat in de Bergrede. Daar zegt Jezus: „Gij hebt gehoord, dat er gezegd is: Oog om oog en tand om tand. Maar ik zeg u, den boze niet te weerstaan, doch wie u een slag geeft op de rechterwang, keer hem ook de

andere toe..." (Mattheüs 5:38-39). De hele Bergrede spreekt over de vergeving door God, waardoor ook de gelovigen als vanzelf hun schuldenaren vergeven — zo staat het, iets verderop, in het Onze Vader. In dat licht wordt een aantal voorschriften uit het Oude Testament anders gezien; zo ook het „oog om oog, tand om tand". Misschien had Joachim Jeremias gelijk, toen hij een bijzondere situatie achter dit bijbelwoord zocht. Het „slaan op de wang" was een bewuste belediging (daarover zijn de geleerden het eens) en de situatie zou best die van de eerste Christenen geweest kunnen zijn. Zij werden veracht en beledigd. Jezus zegt nu, „den boze niet te weerstaan" — volgens Jeremias: „met die boze (belediger) niet een proces aan te gaan". De basis voor elk proces zou de rechtsregel „oog om oog, tand om tand" zijn; algemener: „met gelijke munt betalen". Welnu, een burger van het Koninkrijk der Hemelen heeft geen behoefte aan een proces met zulke principes. In het licht van deze uitleg zou eens nagegaan moeten worden, of het in alle drie volgende voorbeelden ook niet om bekende thema's uit het recht gaat (vs. 40-42)⁴.

De wet in Exodus

Voor het „oog om oog, tand om tand..." is Exodus 21:22-25 een belangrijke tekst. Het gaat over het stoten tegen een zwangere vrouw, die daardoor haar ongeboren vrucht verliest. De woordkeus en de gedachtengang zijn echter erg moeilijk. De Griekse vertalers hebben gedacht, dat de wet verschil maakt tussen een „ongevormde" en een „gevormde" vrucht, waarvoor een verschillende strafmaat zou bestaan. Daarom speelt deze tekst ook een rol in de discussies over abortus⁵. De rechtsgeleerde Raymond Westbrook heeft m.i. als eerste deze wet echt begrepen. We zullen zijn uitleg nu stap voor stap volgen; het is een prachtig voorbeeld van logisch-juridisch redeneren⁶.

Eerst de verzen, zoals die in de Nieuwe Vertaling luiden: *Wanneer mannen vechten en een van hen stoot een zwangere vrouw, zodat haar vrucht afgaat, maar zonder ander letsel, dan zal zeker een boete worden geëist, naardat de man van die vrouw hem oplegt, en hij zal het volgens besluit van de rechters geven. Maar indien er een ander letsel is, zult gij geven leven voor leven, oog voor oog, tand voor tand, hand voor hand, voet voor voet, blaar voor blaar, wond voor wond, striem voor striem.*

De wet begint met een vaag meervoud: een aantal mannen is aan het vechten. Dan wordt een zwangere vrouw erbij betrokken, ze was kennelijk in de buurt en krijgt een „stoot", met als gevolg dat ze haar ongeboren vrucht verliest. Op dit punt houden we even op met lezen en denken we na over het juridische probleem, dat er nu al is: wie precies uit die groep mannen heeft de stoot gegeven en is de schuldige? Een overbekend probleem, dat rijst na elke

schermutseling, waar rake klappen vallen. Het probleem van de schade, toegebracht door een niet te identificeren dader. En dat meent Westbrook geformuleerd te zien in de paar woorden, die nu in de wet volgen: „en er is geen *asōn*”. Wat betekent dat woord? „Letsel”, zegt de Nieuwe Vertaling. Westbrook zegt: „schade, waarvoor geen dader is aan te wijzen”, en vindt dit prachtig bevestigd in de drie overige tekstverzen in het Oude Testament, waar dit zeldzame woord voorkomt. Ze staan alle drie in het verhaal over Jozef. Jakob wil Benjamin niet naar Egypte sturen, omdat hij bang is, dat Benjamin *asōn* zal overkomen (Gen. 42:4, 38; vgl. 44:29). Niet eenvoudig „ongeluk” maar, zo vreest Jakob, „schade waarvoor geen der broers als schuldige aangewezen kan worden”. Dat had hij met de „dood” van Jozef ervaren!

Nu terug naar de wet in Exodus. Die zegt, dat er géén *asōn* is: in dit geval is de dader dus wél bekend. De wet gaat daarom over naar het enkelvoud, waarmee de dader wordt bedoeld: „dan zal zeker een boete worden geëist, naardat de man van die vrouw *hem* oplegt”. Let op, hoe de schade hier onderling geregeld wordt; mogelijk naar draagkracht van de schuldige, maar we horen er niets over. De straf moet zoiets als het „zoengeld” (*kofer*) van vers 30 geweest zijn; naar discretie van de man, die zijn ongebooren kind verloren zag gaan.

Nu volgt de korte opmerking „hij zal het volgens besluit van de rechters geven”. Deze vertaling is zeer onzeker; er bestaat in het Hebreeuws een ander woord voor „rechters”. Letterlijk staat er: „hij zal geven in *p^{el}līm*” en eigenlijk weet niemand, wat dat woord betekent. Westbrook, puur juridisch doorredenerend, komt tot de gedachte, dat deze korte frase te maken heeft, niet met de strafmaat — die was ter discretie van de benadeelde — maar met het hoofdp probleem van de wet, de precieze verantwoordelijkheid na het gevecht. En zo komt hij tot het voorstel: „in *p^{el}līm* = alleen”. Alleen hij, de aangewezen dader, moet betalen; niet de andere vechtersbazen.

Nu komt dit woord nog een paar keer voor. Betekent het daar ook „alleen”? Ja, dat past in Deuteronomium 32:31, waar we moeten vertalen „Want hun rots is niet zoals onze Rots: onze vijanden zijn alleen”. Het past ook in Job 31:11, waar Job zegt dat hij alleen verantwoordelijk zou zijn voor de eventuele zonden van ontucht of van verering van zon en maan — er is dus geen sprake van een „boeten voor de rechter”. Uit andere, meer verwijderde, passages blijkt, dat het Hebreeuwse *pll* een juridisch begrip kan zijn, dat aangeeft dat iemand verantwoordelijk is voor iets.

De wet in Exodus is nog niet af. Nu komt de andere mogelijkheid aan de orde, namelijk dat er géén dader aan te wijzen is. In het Hebreeuws: er is *asōn*. Wetboeken uit het oude Nabije Oosten, zoals dat van Hammurabi, besteden veel aandacht aan zulke situaties. De algemene opvatting is dan, dat de gemeenschap verantwoordelijk is voor de schade voor misdaden, die in haar

gebied plaats hadden gehad. „Stad en burgemeester” moeten die vergoeden; in zilvergeld. Ingeval van moord of doodslag heette die vergoeding „leven”. Men moest bijvoorbeeld „driemaal een leven betalen”. Dat betekent niet, dat drie mensen moeten sterven, maar dat een bepaald bedrag driemaal betaald moet worden; „leven” staat dus voor een vast bedrag, waarop een mensenleven gewaardeerd werd. Zo is het ook in het Oude Testament; bijvoorbeeld in Leviticus 24: 18, waar het van een stuk vee gezegd wordt. Letterlijk staat daar: „Wie het leven van vee (dood)slaat, zal dit vergoeden: leven voor leven”. „Vergoeden” kan alleen een betaling in geld inhouden.

Nu lezen we in onze wet, Exodus 21:23: „Wanneer er geen aanwijsbare dader is (*asōn*), zult gij geven leven voor leven...” „Gij”: dat is de gemeenschap, de stad. „Leven” is een vergoeding in zilvergeld voor het verloren gegane leven van de ongeboorene. „Voor” betekent niet „in plaats van”, maar „als straf voor”. Dat laatste is duidelijk uit het straks volgende vers 26, waar een baas zijn slaaf moet vrijlaten „als straf voor” het vernielen van diens oog.

Volgens deze nieuwe verklaring moet Ex. 21:22-25 in vertaling aldus luiden: *En indien mannen twisten en zij tegen een zwangere vrouw stoten en haar boreling (jeled) eruit komt en het geen zaak-van-onbekende-dader is, (dan) zal hij (= de dader) zeker beboet worden, overeenkomstig de echtgenoot van de vrouw (het) hem zal opleggen, en alleen hij zal (het) geven. Maar indien het een zaak-van-onbekende-dader is, (dan) zult gij (= de gemeenschap) leven (als straf) voor leven geven: Oog (als straf) voor oog, tand voor tand, hand voor hand, voet voor voet, blaar voor blaar, wond voor wond, striem voor striem.* Het „oog voor oog, tand voor tand...” aan het eind is, zoals gezegd, een algemene formule, hier toegevoegd, om het principe „met gelijke munt betalen” nog eens aan te geven.

In deze wet uit Exodus wordt duidelijk, dat hier een algemene rechtsregel wordt geïllustreerd aan de hand van een concreet — en enigszins gezocht — geval. De regel, dat de gemeenschap uiteindelijk verantwoordelijk is voor de veiligheid op straat en in eigen gebied. De formule aan het eind van de wet wil misschien aangeven, dat ook in andere gevallen van letsel de gemeenschap evenzeer verantwoordelijk is. Bijvoorbeeld, wanneer een onschuldige wandelaar door onbekende hand een oog of tand moet verliezen.

Algemene literatuur:

A. S. Diamond, *Primitive Law, past and present* (Londen, 1971).

A. S. Diamond, „An Eye for an Eye”, *Iraq* 19 (1957) 151-155.

G. Cardascia, „La place du talion dans l’histoire du droit pénal à la lumière des droits du Proche-Orient ancien”, in *Mélanges offerts à Jean Dauvillier* (Toulouse 1979) 169-183.

Noten

¹ Wetten van Ur-Nammu, § 19-20 (Sumerisch); wetten van Ešnunna, § 42-47 (vgl. *Phaenix* 31/1 [1985] 32 v.); wetten van Hammurabi § 196-205; enz. Minder bekend zijn de rechtsoorkonden, vertaald door S. Parpola, *JESHO* 20 (1977) 160 (*CT* 50 76) en J. J. Finkelstein in: J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, derde druk (1969) 545 (11) (*UCP* IX/6 381).

² Ulrich Sick, *Die Tötung eines Menschen und ihre Ahndung in den keilschriftlichen Rechtssammlungen unter Berücksichtigung rechtsvergleichender Aspekte* (diss. Tübingen 1984) 224 vv.

³ H. P. H. Petschow, „Altorientalische Parallelen zur spätrömischen Calumnia“, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte* 90 (1973) 14-35; Clemens Locher, *Die Ehre einer Frau in Israel* (1986) 315 vv.

⁴ J. Jeremias, *Jesus und seine Botschaft* (1976) 56 v.

⁵ M. Stol, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel* (1983) 14 v.

⁶ R. Westbrook, „Lex talionis and Exodus 21,22-25“, *Revue Biblique* 93 (1986) 52-69.

RECHT IN ISRAËL

K. A. DEURLOO

Ook voor een onschuldige is het niet plezierig om bij een rechtszaak betrokken te raken, zeker als de tegenpartij vals getuigt. Het eerste lied van de serie „Liederen van opgang“, psalm 120, schijnt zijn Sitz im Leben in zo'n situatie te hebben. Men kan het dan ook lezen als een danklied, dat eventueel in de tempel is gereciteerd vanwege het feit dat voor de ik-figuur de „benaauwdheid“ van het proces tot het verleden behoort.

1. Tot JHWH in mijn benauwdheid
riep ik en hij antwoordde mij:
2. „JHWH, red mijn ziel van de leugenlip
van de bedrieglijke tong!
3. Wat zal hij je geven
wat zal hij je toevoegen, bedrieglijke tong?
4. Pijlen van een held, scherpgespitst!
Daarbij: gloeiende kolen!
5. O wee mij,
dat ik verkeren moest in de Mèsjeh,
dat ik wonen moest in Kedar's tenten!
6. Lang genoeg heeft mijn ziel daar gewoond
bij de vrede-haters.
7. Ik ben vrede,
maar ook al spreek ik daarvan,
zij zijn uit op strijd.

In vers 3 treffen we een toespeling aan op de in het Oude Testament bekende eedformule: „zo moge JHWH doen...en zo *toevoegen* ...!” Bij de rechtspleging was die formule eventueel ingevuld met woorden van de strekking van vers 4. De vals getuigende tegenstander moet het toch bekend zijn dat de gevaarlijke tong wel wordt vergeleken met een pijl (Ps. 57:5 etc.)! Welnu, laat die pijl een boemerang-effect krijgen en de meinedige getuige zelf treffen, met de gloeiende bremkolen waarin pijlen scherp gesmeed zijn erbij! Voor de betrokkene werden de eigen volksgenoten, die hem tijdens de gang van het proces in het nauw brachten tot vreemden als de Mèsjech-mensen aan de Zwarte zee of als figuren van het Oostarabische Kedar — we zouden kunnen parafraseren: tot „heidenen en barbaren” (vs. 5) — en in de vertrouwd geachte omgeving haalde zijn eigen integriteit het tegenovergestelde uit.

Hoe herkenbaar de achtergrond van pijnlijke ervaringen met de rechtspleging ook is, toch is het lied — „losgezongen van zijn betekenis” — opgenomen in een serie psalmen die het opgaan uit een „ballingschap” naar de Sion tot thema hebben. In zekere zin is dat gedurig het geval met onderdelen van de Oudtestamentische literatuur. De *Sitz im Leben* is vaak nauwelijks te herkennen omdat de gegevens te zeer bewerkt zijn ter wille van hun *Sitz in der Literatur* en anderzijds moeten bijvoorbeeld historische rechtspleging met de daarbij betrokken instanties uit fiktionele verhalen geconstrueerd worden. Bij de profeten komt veelvuldig de primitief-juridische rechtsvorm van de *rib*, het *twistgesprek*, als literair gegeven voor. Wat zich *in de poort* — daar bevindt zich de enige publieke ruimte van het met huizen dicht opeengepakte agrarische stadje — afspeelt, krijgt in de profetische prediking kosmische dimensie. Als de rechtsorde is geschonden, bijvoorbeeld door diefstal, roept de benadeelde als aanklager ten overstaan van de oudsten als juridische instanties de verbreker van die orde in de poort ter verantwoording. In hun *twistgesprek*, waarbij eventueel getuigen à charge of décharge betrokken worden, moet de schuld en de vergoeding vastgesteld worden. De „oudsten” fungeren daarbij veeleer als scheidsrechters dan als rechters. Levendig verteld krijgen we zo’n situatie voor ogen in het postexilische boekje Rut, dat ongetwijfeld fiktioneel van aard is. De kwestie die hier „in de poort” behandeld wordt betreft een curieuze combinatie van lossingsplicht (Lev. 25:23-28) en leviraatshuwelijk (Deut. 25:5-10). De oudsten behoeven in dit geval slechts als toehorende getuigen aanwezig te zijn. Boaz, de protagonist, wacht in de poort totdat de man met wie hij een overeenkomst wil aangaan voorbij komt en nodigt hem uit te gaan zitten, waarna hij tien oudsten der stad optrommelt om hetzelfde te doen. Als de onderhandelingen met een tekenbetrachting zijn afgesloten behoeven de oudsten slechts te zeggen: „Wij zijn getuigen” en de zaak is

beklonken. (Rut 4:1-12 vgl. het evenzeer fiktionele verhaal van het sluiten van een koopakte, afgesloten met notariële precisie in Gen. 23). Dramatischer zijn natuurlijk de zittingen die misdaad betreffen. Psalm 120 evoceert de spanning die dit voor betrokkenen kan opleveren. Zulke dramatiek inspireerde de profeten tot hun genre: de *rib*, het twistgesprek van JHWH met zijn volk. Kosmische gegevens als hemel en aarde (bv. Jes 1:2) worden als oudstengetuigen opgeroepen of zoals in het bekendste gerechtelijke twistgeding (Mi. 6:1 vv.) waar JHWH zijn integriteit in het *verbond* met zijn volk uiteenzet, de bergen en de grondvesten der aarde. Die soliditeit mag metaforisch borg staan voor juridische betrouwbaarheid. Daarmee stuiten we op het allesbeheersende fenomeen in Israëls godsdienst dat ook alle gerechtelijke aspecten van het leven bepaalt: het contractueel op de berg Sinai gesloten verbond, met in de kern de tien geboden. Deze en alle „cultisch-religieuze” en „burgerlijke” wetgeving staan onder het éne hoofd van de uit slavernij bevrijdende macht van JHWH. Eigenlijk is dat ook het enige onderscheid dat te maken valt tussen het oud-israëlitische en het oud-oosterse recht in den brede.

Apodictische en casuïstische rechtsformuleringen

Reeds in wat men algemeen als het oudste rechtscorpus van Israël beschouwt, het zogenoemde „Verbondsboek”, Ex. 20:22-23:33 — met als centrumgedeelte Ex. 21:1-22:16 — komen twee typen van formulering voor. Het is m.n. Albrecht Alt geweest die voor het onderzoek daarnaar de grondslag heeft gelegd.

Omdat het Verbondsboek een bepaald type van samenleving weerspiegelt in gecultiveerd gebied, heeft men wel gemeend dat dit corpus ontstaan moet zijn tussen het moment van de landname na de uittocht uit Egypte en de staatwording van Israël onder David. Men verwondert zich er dan over dat in zo relatief korte tijd een dergelijke wetsverzameling tot stand kon komen en verklaart dit feit vervolgens door te veronderstellen dat Israël veel van de Kanaänitische bevolking heeft overgenomen. Te zeer is echter bij zulke overwegingen het bijbelse geschiedenisbeeld richtsnoer. Het *bijbelse* Israël ontstond in Egypte, groeide daar in de eeuwen en trok 40 jaar door de woestijn. Het *historische* proto-Israël moet in het tweede millennium voornamelijk in het gebied van Kanaän gezocht worden, waar het langzaam van half-nomadische naar — vooral na de ineenslorting van de stadstaten-cultuur — sedentaire bevolking opschoof. Al zullen de bronnen van het recht tot in het tweede millennium terugreiken, een geschreven corpus kan veel later ontstaan zijn. De zgn. ‘dymorphic society’, half-nomadische trekkende bevolking naast agrarisch-sedentaire, treffen we nog aan in de late koningstijd (Jer. 35), ja in zekere zin tot de dag van vandaag. Voorts is Israël in bijbelse tijden

nimmer het enige volk in het land geweest. Overname van medebewoners van het land of niet, ouder of jonger gedateerd, het Verbondsboek klinkt in ieder geval zeer authentiek. Het blijkt ook met oud-oosters recht in het algemeen in zeer veel opzichten overeen te stemmen. Typisch agrarische en typisch half-nomadische regels staan er broederlijk naast elkaar, zoals dat een goede 'dymorphic society' betaamt. Het bekende en in het Jodendom tot op heden zo invloedrijke animistische gebod: „Gij zult een bokje niet koken in de melk van de moeder” (Ex. 23:19b) zal uit half-nomadisch milieu stammen. De volgende regel veronderstelt sedentaire bevolking: „Wanneer iemand een akker of een wijngaard laat afweiden door zijn vee er in los te laten en dit weidt de akker van een ander af, dan zal hij het beste deel van zijn eigen akker of het beste deel van zijn eigen wijngaard als vergoeding geven” (Ex. 22:5). Deze twee voorbeelden zijn mede om hun verschillende formulering gekozen. Het laatste stelt een casus en geeft vervolgens aan hoe de schade geregeld moet worden. Er zijn talrijke voorbeelden aan te halen; in onze ogen wreed-komiek of ontroerend: Indien iemand zijn slaaf slaat, zodat deze sterft, dan wordt deze gewroken; maar niet, als deze een dag of twee in leven blijft, „want het is zijn eigen geld” (Ex 21:20,21). Indien iemand een opperkleed in pand heeft genomen, moet dit voor zonsopgang teruggegeven worden. Daarop volgt een motivering — want de nachten zijn koud — : „het is zijn enige bedekking — dat is de bekleding voor zijn huid —, waarin zal hij zich te ruste leggen? Wanneer hij tot mij (JHWH) om hulp roept, zal ik horen, want ik ben genadig” (Ex. 22:26,27). Zulke motiveringen komen vaker voor en schijnen een specificum van het Israëlitisch recht te zijn. Ze komen zowel sociaal als godsdienstig gesteld voor, of, zoals hierboven, in combinatie. In rechtsfuncties mag men geen geschenken aannemen; motivering: het geschenk maakt zienden blind en verdraait de zaak der schuldigen (Ex 23:8). Het verbod om andere goden te dienen wordt gevolgd door de motivering: „want ik JHWH, uw god, ben een naijverige god” (Ex 20:5).

Naast de regels in casuïstische stijl staan er apodictisch gestelde geboden, zoals we ze kennen uit de „tien woorden”: „Een tovenares zult ge niet in leven laten!” (Ex. 22:18). „Een vreemdeling zult ge niet onderdrukken”, gemotiveerd met: „want gij zijt vreemdelingen geweest in het land Egypte” (Ex. 22:21). Deze motivering van een apodictische wet moet uit de tamelijk late tijd stammen waarin de traditie van de exodus gemeengoed is geworden.

Nu heeft men wel betoogd dat de casuïstisch gestelde regels vooral uit kanaänitische sfeer zijn overgenomen, terwijl het apodictische recht typisch israëlitisch zou zijn. Dat is een gratuit vermoeden, want van kanaänitisch recht weten we vooralsnog niets, en apodictische formulering is in ieder geval gezien Hethitische bronnen niet uniek. Wel kan men stellen dat in het Oude

Testament deze laatste stijl kennelijk voorkeur geniet naarmate de materie der wetgeving dichter in de buurt komt van het centrum van Israëls rechtsbesef: de naam JHWH.

Straf

Het zogenaamde jus talionis wordt ten onrechte wel gezien als het characteristicum van het Oudtestamentische recht: „oog om oog, tand om tand” etc. De hele serie vindt men in Ex. 21:23 v. Het is reeds veelzeggend dat deze passage direct gevolgd wordt door de regel dat een eigenaar zijn slaaf moet vrij laten als hij hem bij tuchting oog of tand heeft doen missen. Veeleer is het een vuistregel — in geval van moord overigens letterlijk toegepast — die diensten kan bewijzen in algemenere zin, zoals ook de context van de talioformule in Lev. 24:20 en Deut. 19:21 aangeeft. Men beseftte echter terdege dat moord en doodslag niet hetzelfde zijn. Ook in bredere zin wordt onderscheid gemaakt tussen de daad verricht of de schade veroorzaakt *met opgeheven hand*, met voorbedachten rade en *in dwaling*, per ongeluk. Voor het laatste, de onbewust gemaakte maar niettemin objectieve schuld staat de verzoenende priester gereed (Lev. 4:5; Num 15:22 vv). Wanneer er een mens is gedood klemmt dit onderscheid te meer, want de bloedwraak bedreigt ook degene die gedood heeft zonder moordenaar te zijn. Er is wel opgemerkt dat de talioformule mede functioneerde om eindeloze bloedwraak over en weer een halt toe te roepen. Maar speciaal voor de doodslager „die God het zijn hand deed overkomen” zijn er de vrijsteden, waar hij asiel kan krijgen tegen de bloedwreker tot hij terecht heeft gestaan (Num. 35:9 vv). Hij kan daar blijven als zijn geval bewezen is — de houthakker wiens ijzer van de bijl losraakte, waardoor zijn werkgenoot dodelijk is getroffen dient als voorbeeld — maar bij het tegendeel wordt hij aan de bloedwreker uitgeleverd, die het vonnis voltrekt (Deut. 19:1-13). In andere gevallen van doodstraf zijn de getuigen à charge de uitvoerders (Deut. 17:7). Voor minder ernstige vergrijpen kan de rechter slagen doen toedienen, echter nooit meer dan veertig (Deut. 25:1-4). Schade toegebracht aan bezittingen worden in het algemeen door herstelbetalingen, hoger dan de schade, bestraft. Wie een dier steelt en slacht, moet het bij kleinvee viervoudig en bij grootvee vijfvoudig vergoeden (Ex. 22:1 Hebr. 21:37).

De gekozen voorbeelden liggen voornamelijk in een sfeer van „burgerlijk” en niet van „cultisch” recht. Dat wil niet zeggen dat het Oude Testament daartussen een scherp onderscheid maakt. Het seculiere is ingebed in het godsdienstige en, nog opvallender, het juridische in het narratieve.

Wetgeving als onderdeel van het verhaal

De min of meer samenhangende collecties van wetten en regels in het Oude Testament — naast het „Verbondsboek” bijvoorbeeld Deut. 12-26 — zijn alle te vinden in de Tora, de „vijf boeken van Mozes”. Niet op naam van een koning zijn ze gezet, maar op naam van deze godsmann. Aan het eind van het boek „Koningen” laat een auteur „het boek van Mozes” vinden in de tempel opdat koning Josia het kan bevestigen en uitvoeren (II Kon. 22 en 23). Dat is typerend: de koning is geen wetgever, hij handhaaft de door JHWH door bemiddeling van Mozes gegeven wet. Volgens het boek Deuteronomium waarop in deze geschiedenis allereerst gezinspeeld wordt, moet de koning een afschrift van deze wet voortdurend bij zich hebben om daarin te lezen en te leren JHWH te vrezen en naar zijn wet te handelen (Deut. 17:18-20). Historisch is het practisch onvoorstelbaar dat koningen in Israël geen wetgevers waren, maar in de verhalen wordt strak volgehouden dat ze slechts als rechter optraden. We moeten wel concluderen dat dit samenhangt met het eigen karakter van het Oude Testament als bundel voor een geloofsgemeenschap. Alles draait om JHWH, de God die zijn volk voerde uit Egypte naar het land. Binnen de conceptie van dit verhaal heeft men in exilische en post-exilische tijd (zesde eeuw en later) divers materiaal, ook uit prae-exilische tijd zoals het Verbondsboek, ondergebracht. De geloofsgemeenschap kan zichzelf in dit verhaal telkens opnieuw herkennen en in de beweging van het verhaal meegenomen, ook oude juridische complexen verstaan in het licht van het verbond van JHWH. Dit maakt het de onderzoeker er niet gemakkelijker op om door te dringen tot authentiek prae-exilische gegevens, te meer daar oud materiaal niet zelden op een nieuwe situatie is toegesneden. Duidelijk is in ieder geval dat veel gegevens uit de koningstijd in retroectie in de boeken van Mozes gestalte kregen.

Naast wetgevende zal de koning ongetwijfeld rechterlijke functies hebben uitgeoefend. Daartoe zal hij zijn plaatselijke ambtenaren benoemd hebben om het koninklijke recht ver van het centrum te doen gelden. Wellicht treffen we daarvan een retrojectieve vormgeving aan in het verhaal over het rechterlijke optreden van Mozes in het begin van de woestijntijd. Schoonvader Jetro, op bezoek, ziet hoe voor Mozes die taak te omvangrijk is en geeft hem de raad de kleinere zaken te delegeren (Ex 18:13-26. De Amsterdamse vroedschap herkende zichzelf daarin en liet de scène passend en schitterend door Bronckhorst voor hun zaal in het Stadhuis op de Dam schilderen). Maar ook voor Mozes gaat het om de inzettingen en wetten Gods. Niet voor niets volgt op dit verhaal direct de openbaring op de Sinai met de gave van de „tien woorden”, waarna het oude materiaal van het „Verbondsboek” zijn plaats krijgt.

Historisch gesproken zal de koning de rechterlijke functies uit de tijd vóór

de staatwording wat centrale aangelegenheden betreft, wel naar zich toegetrokken hebben. Volgens de verhalen traden in die oude tijd bijvoorbeeld de profetes Debora, „tot wie heel Israël om recht ging” (Ri. 4:5) en Samuël op, wiens zonen omkoopbaar in rechterlijke zaken bleken (1 Sam. 8:1-3).

In ieder geval wordt de koning de gerechtelijke instantie bij uitnemendheid, en twee grondwoorden „recht en gerechtigheid” worden *koninklijke* woorden bij uitstek. De profeet Jeremia valt er (rond 600) koning Jojakim op aan dat deze door „niet-recht en niet-gerechtigheid” zijn koningschap tot een aanfluiting maakt. Hij stelt hem zijn vader Josia ten voorbeeld:

Uw vader, heeft hij niet gegeten en gedronken

en recht en gerechtigheid gedaan?

Toen ging het hem goed.

Hij oordeelde ten behoeve van de verdrukte en de behoeftige.

Toen ging het goed. (Jer. 22:15, 16).

In profetische blik is de koning de garant van het recht als hij richterlijk optreedt ten behoeve van wie in het nauw is gebracht om hem te bevrijden, en zo vrede te stichten (vgl. Ps. 72).

Zo beantwoordde hij aan JHWH, die zijn volk uit Egypte bevrijdt. Binnen de beheersende context van dat verhaal hebben daarom de wetgevingen, die hun wortel diep in de praec-exilische geschiedenis hebben, hun plaats gekregen.

DE HETTITISCHE WETTENVERZAMELING

PHILO H. J. HOUWINK TEN CATE

Inleiding

De Hettitische wettenverzameling bestaat uit twee series, die respectievelijk honderd en meer dan vijftientig paragrafen omvatten. Beide series komen op één of op twee tabletten geschreven voor. Het aantal copieën is in beide gevallen bijzonder groot, zo groot zelfs dat de wettenverzameling met ruime voorsprong de belangrijkste tekst van het Hettitische corpus genoemd mag worden. Het betreft de tekst die het meest consequent werd bijgehouden, aangepast en uiteindelijk nog ingrijpend werd herzien. De tweede serie is later tot stand gekomen dan de eerste en dient, naar men aanneemt, ter complettering van serie I en voorts om een viertal groepen van paragrafen toe te voegen, die aan andere onderwerpen gewijd zijn. De tweede serie is dus meer dispaaraat dan de eerste, die een grotere eenheid en een duidelijkere systematiek vertoont. Een colophon van één der tabletten van serie I schrijft de inhoud toe aan de vader van de regerende koning. Twee paragrafen van deze serie beschrijven

een historisch incident, dat de aanleiding vormde tot een „koninklijk besluit” van deze voorganger, de wijze waarop dit besluit tot stand gekomen is, en de korte inhoud, waarbij de voorganger letterlijk geciteerd wordt. De passage biedt een unieke mogelijkheid om te laten zien hoe ook in andere gevallen een *ad hoc* besluit van de koning, in dit geval van een bestuurlijk karakter, aan de basis gelegen kan hebben van een wetsparagraaf, die nadien door de schrijvers in de wetgeving geïncorporeerd werd.

Met een opvallende doorbreking van de gebruikelijke, op Mesopotamische specimina van het tekstgenre spijkerschriftrecht teruggaande, casuïstische formulering vermeldt de anonieme schrijver: „Vroeger verrichtten de Mandatropen, de Sala-tropen, de troepen van (de steden) Tamalkiya, Hatra, Zalpa, Tashiniya en Hemuwa, (die dienden als) boogschutters, timmerlui, schilddraggers (?) en hun ...-mannen, geen corvée. Zij voerden geen leendienst uit. Toen de inwoners van Hatti, leenmannen, kwamen, de ‘vader des konings’ eerbied bewezen, en allen zeiden, „Er is niemand die ons soldij betaalt en wij worden afgewezen (met de woorden), ‘Jullie zijn leenmannen’, r[iep] de ‘vader des konings’ [op] tot een vergadering (van de *pangus*, de bestuursraad,?) en legde in een gezegelde oorkonde vast: ‘Vooruit’ (lett., ‘Gaat’), jullie moeten handelen, zoals jullie collegae!” (§§ 54-55). Blijkbaar werden de inwoners van pas veroverde gebieden in het zuidoosten van het rijk verplicht om, evenals degenen die bezwaar hadden aangetekend, op basis van gebruiksrechten op (leendienst) ofwel bezit van grond (corvée), militaire en civiele diensten aan de centrale overheid, en in dit geval waarschijnlijk dienst in het corps van de wagenstrijders, te verrichten. Zij ontvingen niet langer soldij. Ook blijkens andere paragrafen werd het aantal vrijstellingen systematisch ingeperkt.

Op grond van dit colophon en de verwijzing in de wettenverzameling naar deze beslissing wordt het begin van de werkzaamheden, die uiteindelijk tot de verzameling leidden, aan het tijdvak rond een regeringswisseling toegeschreven. Sinds het begin van de zestiger jaren wordt met een taalkundige, paleografische en historische argumentatie aan de beginfase van de Oud-Hettitische dynastie en in het bijzonder aan de regeringswisseling van Hattusilis I op Mursilis I (ca. 1600 v. Chr.) gedacht (O. Carruba 1962). De inhoud van beide series wordt in vele paragrafen als een hervorming gepresenteerd, waarbij het door de dader aan de benadeelde te betalen ‘weer-’ of ‘zoengeld’ — een schadevergoeding, die tegelijkertijd als boete functioneert, — ingrijpend werd verlaagd (tot tussen $\frac{2}{3}$ en $\frac{1}{3}$ van het oorspronkelijke bedrag, meestal tot $\frac{1}{2}$). Voorts een boetebetaling aan het paleis bij ‘koninklijk besluit’ werd afgeschaft (§§ 9 en 25), maar ook traditionele straffen uit het gewoonterecht van een bijzonder wreed karakter door dierenoffers en betalingen van ‘weergeld’ werden vervangen. Dit laatste gebeurt in deelsectoren van de verzame-

ling, die met de jongere categoriën van strafrecht (§§ 92 en 121), sacraal en dus op de godenwereld betrokken recht (§§ 166-167), en zedelijkheidswetgeving (§ 196) corresponderen.

De overlevering van de tekst in de Oudheid

Enkele tabletten, de copieën A, K en M van de eerste en Q van de tweede serie, vertonen de (typisch) oude ductus van de Oud-Hettitische periode, de overige stammen uit de tijd van het Nieuwe Rijk. Sinds 1982 (TUAT I) is een vertaling van de verzameling door E. von Schuler beschikbaar, die deze oudste copieën zoveel mogelijk verdisconteert. Tijdens het gebruik werd de verzameling blijkbaar herhaaldelijk aangepast. Dit betreft bijvoorbeeld de regels voor huwelijk en scheiding (§§ 26-37), die, voorzover nu valt na te gaan, pas in de copieën uit het Nieuwe Rijk de overeenkomsten met de Mesopotamische verzamelingen vertonen, waarop nog nader zal worden ingegaan. Omdat de van Mesopotamië overgenomen casuïstische vormgeving en paradigmatische doelstelling het praktisch onvermijdelijk maken dat de schrijvers in dienst van het paleis zich door een voorbeeld van elders (Aleppo?) hebben laten inspireren, lijkt er sprake geweest te zijn van een continue beïnvloeding vanuit andere, dichter bij het centrum van het spijkerschriftrecht gelegen regio's.

Een klein onderdeel (§§ 3-18, 27-36 (?) en 38-49 van serie I) is in een vermoedelijk uit de 13^e eeuw stammende, tamelijk ingrijpende herziening (de „Parallel-Text”) als jongste representant van een zich over ca. vier eeuwen uitstrekkende overlevering voorhanden. In dit laatste product van de bemoeienis van Hettitische schrijvers met de binnenlandse rechtsorde wordt elke verwijzing naar de oude 'hervorming' achterwege gelaten en komt, wellicht als gevolg van onachtzaamheid, nog één voorbeeld voor van de oude, enigmatische slotformule van vele paragrafen, die in het moderne onderzoek traditioneel als de moeilijkste en meest omstreden zin van het Hettitisch aangeduid wordt. De strafmaat wordt aangepast en als regel (inflatie?) verhoogd. Andere wijzigingen betreffen het schrappen van één van de twee paragrafen, die de in de oude wetgeving erkende gevallen van noodweer markeren ('justifiable homicide', cf. § XXXII tegenover de §§ 37-38; doodslag bij huwelijk door schaking is geschrapt) en het samenvoegen van de behandeling van gevonden voorwerpen (§ 45) met de replica van de aangetroffen dieren (§ 71) in de nieuwe paragraaf XXXV. Vanuit juridisch standpunt bezien wordt de herziening ook op enkele andere detailpunten als een verbetering gewaardeerd.

De problemen bij het moderne onderzoek

Na meer dan zes decennia van tamelijk intensief onderzoek (op de publicatie van de eerste reeks tekstcopieën in 1921 volgden reeds in 1922 de eerste Duitse

vertaling van H. Zimmern en J. Friedrich en de eerste volwaardige teksteditie met Franse vertaling van Fr. Hrozný) geldt de tekst nog steeds als moeilijk. Goed begrip van de inhoud wordt belemmerd door de bondige formulering met een frequente wisseling van subject (meer algemeen typerend voor oude wet- of regelgeving) en het voorkomen van een aantal zeldzame woorden waaronder enkele *hapax legomena*.

De rechtshistorische interpretatie lijdt onder de praktisch totale afwezigheid van contemporaine oorkonden uit de juridische praktijk, die door de procesverslagen en de onder ede afgelegde verklaringen, twee, op zichzelf verwante genres, niet wordt gecompenseerd. De beide genres zijn geheel in de paleissfeer gesitueerd en geven bovendien praktisch geen aanwijzingen over de procesvoering als zodanig. De twee elders gevonden voorbeelden uit Ugarit en Emar, respectievelijk een officiële, schriftelijk vastgelegde en in aanwezigheid van getuigen afgelegde getuigenis m.b.t. een bedrag van 800 sjekel (= 20 mine) zilver dat aan een belastingontvanger was overgedragen, en een officieel schrijven van een Hettitische koning dat onroerende goederen ten onrechte geconfiscieerd en staatsverplichtingen ten onrechte waren opgelegd, moeten beide eveneens binnen de sfeer van de overheid gefunctioneerd hebben.

De opbouw en inhoud van beide series

De opbouw van serie I vertoont een heldere systematiek: de onderwerpen worden in een dalende reeks of gradatie aan de orde gesteld (V. Korošec 1930), die ook de volgorde binnen de subgroepen beïnvloedt. Achtereenvolgens komen de volgende onderwerpen aan de orde: de bescherming van het leven als zodanig (§§ 1-6 met onder meer een behandeling van twee types doodslag, als gevolg van een onderlinge ruzie en zonder opzet); de bescherming van de integriteit van het lichaam (§§ 7-18, diverse types van mishandelingen, afgesloten met de bescherming van het ongeboren leven); de bescherming van de persoonlijke vrijheid (§§ 19-24, ontvoering van vrije burgers met een parallelle behandeling van ontvoering of vlucht van slaven); de familie als sociale eenheid (§§ 26-36, huwelijks- en scheidingsrecht met bijzondere aandacht voor huwelijksrelaties tussen vrijen, slaven en horigen). Hiermee wordt het personenrecht afgesloten. De rest van serie I wordt ingenomen door de behandeling van het familiebezit, respectievelijk de gebruiksrechten op paleisgrond en het familiale bezit van gemeenschapsgrond (§§ 39-56), het bezit van vee en huisdieren (§§ 57-92) als roerende goederen en eigendom van woon- en bedrijfsgebouwen (§§ 93-100) als onroerende goederen.

Bij de behandeling van respectievelijk gebruiks- en bezitsrechten op grond, de voor de centrale overheid meest essentiële sector van regelgeving, speelt het onderscheid tussen *sahhan*-, een soort van persoonsgebonden 'boerenleen', en

luzzi-, een soort van familiale corvée, die via de lokale gemeenschap ook de centrale overheid ten goede kon komen, een belangrijke rol. De sector wordt afgesloten met een opsomming van enkele nog gehandhaafde vrijstellingen en van sommige specificaties van toepassingen van beide types verplichtingen. Het begrip eigendom wordt in de sectoren 'roerende' en 'onroerende goederen' als het ware afgeschermd door strafbaarstelling van enerzijds diefstal en anderzijds inbraak en brandstichting. De eerste serie vertoont twee onmiskenbare digressies. In de eerste wordt in aansluiting op het huwelijksrecht gerechtvaardigde noodweer behandeld: bij schaking van een gewenste bruid (§ 37) en bij gewettigde inhechtenisneming van personen of beslaglegging op zaken om betaling van 'weergeld' af te dwingen of dit 'weergeld' door middel van arbeid te compenseren (§ 38, cf. V. Souček 1961) mogen helpers van de ontvoerder en de dader door de benadeelde partij in zelfverdediging worden gedood. De sector over grondgebruik en grondbezit wordt onderbroken voor een digressie over 'dood door schuld'. Uitgaande van de *casus* dat een man of een vrouw als remplaçant ingehuurd werd om aan een buitenlandse, al dan niet militaire expeditie van gevaarlijke aard deel te nemen zonder dat vooraf een gage gegeven werd (§ 42), wordt een behandeling van nog drie andere gevallen van (mogelijke) dood door schuld gegeven (§§ 43-44b). De eerste serie vertoont vier opmerkelijke karakteristieken, namelijk dat praktisch uitsluitend 'weergeld' in zilver of natura opgelegd wordt (met consequente halvering indien de dader een slaaf is), dat over de doodstraf uitsluitend binnen het kader van de hervorming wordt gesproken (§ 92), dat (in parallelie met de bescherming van de integriteit van het lichaam) lichaamsstraffen uitsluitend voor slaven (§§ 95 en 98) worden voorgeschreven, en dat bij de behandeling van mishandelingen (§§ 7-18), evenals in het oudere Mesopotamische spijker-schriftrecht, het principe van de weerwraak („oog om oog, tand om tand”) niet wordt toegepast.

In de tweede serie wordt met een afwijkende formulering over de hervorming gesproken. Eerst wordt de behandeling van het begrip eigendom middels de strafbaarstelling van diefstal en van onachtzaam gebruik van vuur en andersoortige vormen van beschadiging ten opzichte van wijn- en boomgaard en leemgroeve voortgezet (§§ 101-113 in de telling van Hrozný). Omdat niet geheel Anatolië zich voor wijnbouw geleend zal hebben en een addendum van de prijslijst, het tarief (§§ 176b-186), na een afsluitende opmerking over het gebied waarvoor de maximum-prijzen moesten gelden (§ 184), met de grondprijs van een wijngaard verder gaat (§§ 185-186) en daarmee als het ware het begin van serie II verdisconteert, vormt serie II een consistent geheel en zet althans het begin van de tweede serie op een logische wijze serie I voort. Na een eerste lacune wordt, opnieuw in een dalende gradatie, aandacht geschon-

ken aan ontvreemding van getemde dieren (§§ 119-120), van landbouwapparatuur (§§ 121-125) en van een reeks van andere gebruiksvoorwerpen (§§ 126-143). De directe voortzetting van serie I wordt met deze groep van paragrafen, waarin zich opnieuw een lacune voordoet, afgesloten.

Er volgen nog vier groepen van andersoortige regelingen. De eerste is aan verbintenissenrecht gewijd, beginnend met bruikleen, bouwcontract en verkoop (§§ 144-149). Deze groep wordt voortgezet met een reeks van bepalingen betreffende lonen van landarbeiders, huurprijzen van dieren, arbeidskosten van handwerkers en het gemeenschappelijk gebruik van irrigatie-werken (§§ 150-162). Een tweede zelfstandige groep bestaat uit aan sacraal recht gewijde paragrafen (§§ 163-170) die als geheel waarschijnlijk op oud gewoonterecht teruggaan. De derde en vierde zelfstandige groep worden respectievelijk gevormd door de prijslijst (§§ 176b-186; zie boven voor de caesuur in § 184), die reeds door V. Korošec als een latere toevoeging van een oorspronkelijk zelfstandig edict gekarakteriseerd werd (de groep heeft een jongere parallel in CTH 269 met sterk overwegend hogere prijzen), en de zedelijkheidswetgeving van de §§ 187-200a, in ieder geval een reactie op oud gewoonterecht. De groep vóór de prijslijst is zeer divers en zou m.i. een eerste addendum kunnen representeren. Aan het slot van de wetgeving volgt nog een onmiskenbaar addendum met § 200b, waarin het vakonderricht voor diverse types handwerkers in de werkplaats behandeld wordt met vaststelling van het honorarium voor goed, en van een schadevergoeding voor ontoereikend onderricht.

In enkele paragrafen van de tweede serie lijkt een wijziging of een aanvulling op een paragraaf van de eerste serie gegeven te worden. § 112 lijkt terug te komen op de in § 40 zijdelings vermelde mogelijkheid dat een van elders gedeporteerde burgergevangene, die door de koning ter beschikking gesteld was, in de geledingen van de zgn. 'handwerkers' (onmiskenbaar een standsaanduiding) van een locale gemeenschap opgenomen kon worden door hem als kolonist braakliggende gemeenschapsgrond te laten bewerken. In de §§ 174 en 175 van de hypothetische restgroep komt men met een kleine wijziging op het huwelijk van een vrije vrouw met een horige terug (§ 35) en wordt een nieuwe variant op het begrip doodslag ('in een handgemeen') aan de twee types van de §§ 1-4 toegevoegd. In § 176a wordt waarschijnlijk de ook van elders bekende casus van 'de stotige stier' aangevuld. In verband met de wat dit voorbeeld van het spijkerschriftrecht betreft, moeilijk verifiëerbare vraagstelling naar de praktische toepassing is het wellicht goed om toe te voegen dat twee paragrafen (43 en 90) een uiterst theoretische indruk maken en dat men er tot nu toe niet in geslaagd is de inhoud van § 70 in overeenstemming met de voorafgaande §§ 57-69 te brengen.

Achtergronden en doelstelling

De Oud-Hettitische tijd vormt niet de vroegste fase van de Anatolische geschiedenis die zich voor rechtshistorisch onderzoek leent. In het bijzonder recent Assyriologisch onderzoek van Oud-Assyrische teksten uit Kültepe = Kanesh/Nesha, die de praktijk van de rechtstoepassing adstrueren en blijkens de naamgeving van de betrokkenen op inheemse Anatoliërs betrekking hebben, heeft gegevens opgeleverd over verkoop, huwelijk en scheiding, samenwoning in familieverband, pandbeslag en 'schuldsavernij', die mogelijksterwijs op Anatolisch gewoonterecht berusten en soms aan onderdelen van de Oud-Hettitische wetgeving gerelateerd kunnen worden. Ondanks het feit dat niet iedereen zich voor overtuigd verklaard heeft (I. Hoffmann 1984), heeft „de moeilijkste zin van het Hettitisch”, de slotformule van vele paragrafen, waarin aan een vrije dader van een misdrijf (nooit aan een slaaf) een 'weergeld' opgelegd wordt (zonder dat daarbij het gehele familiebezit in beslag wordt genomen; dit laatste gebeurt in § 19b), „maar hij” (de benadeelde partij) „kijkt ervoor” (voor het 'weergeld') „uit naar het huis” (namelijk dat van de dader, d.w.z. in tweede instantie richt hij zijn claim op de familie en het familiebezit) hoogstwaarschijnlijk een goede parallel in een tweetal Oud-Assyrische teksten (EL n°s 14 en 92; R. Haase 1961, 1962 en 1980; H. G. Güterbock 1983, m.i. beslissend). De collectieve verantwoordelijkheid van de familie neemt in het Hettitische rechtsdenken een bijzondere plaats in en komt ook in gebeden en verdragen duidelijk tot uitdrukking. Dit detail is van belang omdat het de relevantie van het bovengenoemde type van Oud-Assyrische teksten bevestigt. Blijkbaar is de rechtsregel vele eeuwen in gebruik gebleven en pas zeer geleidelijk, na een niet altijd consequente toepassing, gedurende het Nieuwe Rijk uit de wettenverzameling verdwenen om in de herziening nog slechts éénmaal (§ XII) gebruikt te worden.

De wijze, waarop de wettenverzameling als een hervorming wordt gepresenteerd, gaat wellicht terug op Mesopotamische voorbeelden (L. M. Mascheroni 1979). Sommige paragrafen stemmen inhoudelijk met oudere Mesopotamische voorbeelden van het genre overeen: de verantwoordelijkheid van een vestiging in de omgeving bij doodslag op niemandsland (de herziening § IV in een elaboratie op § 6 in vergelijking met Codex Hammurabi (CH) §§ 23-24); de mogelijksterwijs theoretische topos van de miskraam door schuld (§§ 17-18 naast Codex Lipit-Ištar (CL) (?) III 2'-13' en CH §§ 209-214); de verdubbelde teruggave van de *kusata*-, „de bruidsprijs”, indien de ouders van de bruid op hun voornemen terugkomen (§ 29 naast Codex Urnammu (CU) § 12, CL § 34, Codex Ešnunna (CE) § 25 en CH § 160, maar pas in de jongere copieën en in de herziening § XXII zelfs tot het drievoudige verhoogd; zie ook de replica met betrekking tot de bruidegom in § 30 naast CH § 159); en de welbekende casus

van 'de stotige stier' (§ 176a naast CE §§ 53-55 en CH §§ 150-252). Mede gezien deze en mogelijksterwijs nog andere correspondenties kan de vraagstelling naar de praktische toepassing van de Hettitische wettenverzameling moeilijk losgemaakt worden van de overeenkomstige probleemstelling ten opzichte van de overige voorbeelden van het genre.

Op het punt van de traditioneel drieledig geformuleerde vraagstelling of de Hettitische wettenverzameling een codex, d.w.z. een wetboek, een rechtsboek, d.w.z. een onofficiële verzameling van rechtsregels die dikwijls het karakter van gewoonterecht vertonen, of een verzameling van gerechtelijke uitspraken van een of meer koninklijke rechters vormt, werd in het bovenstaande bewust gekozen voor een variant van de derde mogelijkheid, de voorkeur van die Hettitologen die een tekstkritische uitgave van de verzameling hebben verzorgd: J. Friedrich (1959) en F. Imparati (1964). Beiden hebben een standpunt ingenomen, dat dicht ligt bij het, misschien nog wel het meest zorgvuldige, oordeel dat door de befaamde rechtshistoricus P. Koschaker (1950) geformuleerd werd: „Für den C. hitt. ist der Name eines Königs, mit dem er verbunden wäre, nicht überliefert. Wohl aber scheint es in verschiedenen Redaktionen Aufzeichnungen über Recht gegeben zu haben, die wahrscheinlich beim Königsgericht in Hattusa lange Zeit in Gebrauch waren. Während dieser Zeit hat sich das Recht wie das Rechtsdenken geändert. Diese Änderungen wurden durch Umgestaltung der benützten Rechtsaufzeichnungen berücksichtigt. Wir werden daher mit Interpolationen, Glossen beim C. hitt. in grösserem Umfange zu rechnen haben, als man es bisher tat”.

De opvatting van Koschaker over het ontstaan en de overlevering van de verzameling wordt m.i. door het recente onderzoek bevestigd. Bovendien, zij biedt een overtuigende verklaring voor het merkwaardige feit dat in de instructie voor de gouverneurs van de grensprovincies gesteld wordt dat zij zich in processen, die tegennatuurlijke sexuele omgang (sodomie en incest) betroffen, moesten aanpassen aan de locale regels: „In een stad waar zij gedood plachten te worden, moet men hen doden, in een stad waar zij verbannen plachten te worden, moet men hen verbannen!” Zijn opvatting verklaart eveneens waarom enkele verdragen een bevestiging bieden van regels, die in de verzameling worden gedefinieerd. Er mocht blijkbaar verschil bestaan tussen de theorie in de hoofdstad en de bestuurlijke realiteit in de periferie van het Rijk. De tekst van de desbetreffende verdragen werd kennelijk opgesteld door schrijvers die de wettenverzameling goed kenden.

Samenvattend, uit de combinatie van de beide series en de herziening kan afgeleid worden dat een programmatisch en wellicht ook propagandistisch project van juridische regelgeving, waarbij men naar een voorbeeld van elders heeft omgezien en dat blijkbaar niet was afgesloten (serie I), op zijn vroegst

tijdens en wellicht te beginnen bij de regering van de opvolger van de initiator werd afgerond en aangevuld (serie II) om nadien voortdurend aangepast en uiteindelijk nog herzien te worden. De Hettitische schrijvers hebben kennelijk een groot belang aan de verzameling toegekend, die blijkbaar in hun ogen tot uitdrukking bracht hoe het rijk bestuurd moest worden, met zorg voor de openbare orde met een duidelijke omschrijving van het koninklijke gezag (§ 173a), maar ook met een zekere distantie t.o.v. de rechten en vrijheden van de burgers. Naar het oordeel van de Franse rechtshistoricus E. Cuq (1929) is immers handhaving van de openbare orde de belangrijkste drijfveer bij de samenstelling van de verzameling geweest.

Behalve door de inhoud als zodanig wordt dit oordeel ook door de aard van de onbesproken gebleven, of slechts onvolledig of indirect vermelde rechtskwesties bevestigd. Op enkele punten is men in jongere teksten teruggekomen, een verschijnsel dat de aandacht verdient omdat het niet alleen de aanvanke-lijke afstandelijkheid van het overheidsingrijpen zou kunnen adstrueren maar ook het belang van de verzameling als zodanig. Moord met voorbedachte rade wordt in de wettenverzameling slechts in het uitzonderlijke geval van roofmoord op een (koninklijke?) koopman behandeld (§ 5 en, duidelijker, § III), indirect aangeduid in de §§ 6 en IV, maar pas in het edict van Telebinus (§ 49) duidelijk geregeld: de benadeelde partij bepaalt of de dader gedood moet worden of een schadevergoeding moet geven. Erfrecht komt of in beperkte zin (tussen man en vrouw in het huwelijk, §§ 27 en 192) of indirect (de vader of moeder t.o.v. een zoon, §§ 46 en 171) ter sprake en wordt eveneens, wat het laatste aspect betreft, in het edict (§ 48) opnieuw aan de orde gesteld: niet alleen een moeder (vermoedelijk een weduwe, cf. § 171), maar beide ouders samen mogen een zoon verstoten. Het onzorgvuldig en kwaadbedoeld gebruik van magie wordt in twee (§§ 44b en 111) van de drie (zie verder § 170) behandelde gevallen aan het oordeel van de koning onderworpen, maar magie wordt opnieuw en duidelijker in § 50 van het edict onder de jurisdictie van de koning gesteld. Vele passages, waaronder ook het edict § 26, bevestigen dat het besluit tot toepassing van de doodstraf in beginsel aan de koning voorbehouden was (§§ 126, 173a, 187, 188, 197-198 en 199). Aan lening en rentevoet wordt geen aandacht geschonken, maar aan de eventuele gevolgen, pandbeslag en plaatsvervangende dienstverlening in het huis van de schuldeiser, wordt wel direct of indirect gerefereerd, in het bijzonder op aspecten die huisvredebreuk of verstoring van de openbare orde betreffen (§§ 38, 76 en 164-165). Tenslotte, sociale misstanden, die uit onwenselijke toepassingen van de rechtsregel betreffende moord met voorbedachte rade van het edict (§ 49) en van de regelingen betreffende diefstal van de wettenverzameling resulteerden, worden in het edict CTH 258.1 uit het begin van de Empire Periode rechtgezet. Men

kan aarzelen, of de theorie consequent werd voortgezet, of dat aan de inhoud van de verzameling een zekere mate van realiteitswaarde moet worden toegekend. Hoe dit ook moge zijn, ook deze toegevingen en correcties bevestigen het belang dat men in de kring van de schrijvers aan de wettenverzameling heeft gehecht.

BOEKENNIEUWS

„Reading the Past”

Dit is de titel van een nieuwe reeks uitgaven van British Museum Publications, die zich ten doel stelt in woord en beeld duidelijk te maken hoe systemen om te schrijven en te rekenen in de oudheid werden ontwikkeld, gebruikt en veel later door onderzoekers weer werden ontcijferd en gereconstrueerd. De redactie ontving van deze reeks twee delen: C. B. F. WALKER, *Cuneiform* en W. V. DAVIES, *Egyptian Hieroglyphs*. Beide deeltjes tellen 64 pag., groot 8vo, zijn rijk geïllustreerd (ca. 40 illustraties in zwart wit), en zijn geschreven door deskundige auteurs, als conservatoren verbonden aan het British Museum. Ze geven zeer betrouwbare, up-to-date informatie, die in het algemeen goed leesbaar is en allerm minst oppervlakkig. De wezenlijke problemen van de schriftsystemen en hun historische ontwikkeling komen aan bod, ook aan de hand van welgekozen illustraties uit de rijke collectie van het museum, waarbij ook aandacht wordt geschonken aan de cultuurhistorische context van het schrijven. Walker wijdt een hoofdstuk aan „scribes and libraries”, behandelt de wijde geografische verspreiding van het spijkerschrift buiten Mesopotamië, biedt een aantal „sample texts” uit verschillende perioden (met transcriptie en vertaling) en geeft nuttige informatie over vervalste kleitabletten. Davies besteedt in een uitvoerig hoofdstuk, „the scripts”, aandacht aan de vele verschijningsvormen en schrijfmaterialen en aan het schrift als medium van artistieke expressie, en behandelt apart de „principes van het schrift”. Ook biedt hij „a little basic grammar”, terwijl het slothoofdstuk, „ontleningen”, ingaat op de historische relaties tussen de hiërogliefen en de oudste alfabetische schriften. De prijs per deel is £ 4,95. Inmiddels zijn ook deeltjes verschenen gewijd aan *Greek Inscriptions*, *Linear B and Related Scripts*, *Mathematics and Measurement*, en *Runes*.

Andere publicaties van het British Museum die we onder de aandacht van de lezers willen brengen zijn de volgende:

M. STEAD, *Egyptian Life*, in de bekende blauwe reeks van museum-gidsen, (72 p., ruim 90 ill., waarvan veel in kleuren; prijs: £ 4,95). Het boekje geeft in

kort bestek een overzicht van allerlei aspecten van het dagelijkse leven, puttend uit reliëfs, wandschilderingen, „models of daily life”, voorwerpen in graven gevonden, e.d., terwijl ook het wonen zelf, met plattegronden van woonwijken, dorpen en huismodellen, aan bod komt.

G. ROBINS - C. SHUTE, *The Rhind Mathematical Papyrus. An Ancient Egyptian Text* (groot 8vo, 62 pag. en 24 kleurenplaten; £ 7,50). Het fraai geïllustreerde boekje beschrijft en toont deze beroemde papyrus in volle luister. De papyrus, die inzicht geeft in de grondige training van aankomende Egyptische rekenaars en wiskundigen — ten dienste van de boekhouding en voor het ontwerpen van indrukwekkende bouwwerken — biedt de auteurs de gelegenheid het rekenkundige systeem en de gebruikte rekenmethoden te analyseren en in een tiental paragrafen op een aantal zaken meer in detail in te gaan, met gebruikmaking van de opgaven die de tekst zelf bevat. Aan bod komen vermenigvuldigen en delen en optellen; werken met breuken, vergelijkingen en tabellen; berekeningen die cirkels, rechthoeken, driehoeken en pyramiden betreffen; praktische problemen inzake een ongelijke verdeling van goederen, het berekenen van ruilwaarden, prijzen en valuta, e.d. Ook de vraag hoe de Egyptenaren bepaalde resultaten en oplossingen bereikten, waarover verschil van mening bestaat, komt aan bod.

DOMINIQUE COLLON, *First Impressions. Cylinder Seals in the Ancient Near East* (klein 4to, geb., 208 pag., 1000 afb.; prijs: £ 25.-). De bekende specialiste op het gebied van Vooraziatische zegels, die bezig is met een systematische uitgave van de collectie van het British Museum, biedt in dit boek een algemene inleiding tot de boeiende wereld der rolzegels. Het kan, zonder onrecht te doen aan de vele publicaties van zegelcollecties gedurende de laatste decennia verschenen, met recht beschouwd worden als de opvolger van het bekende boek *Cylinder Seals* van Henri Frankfort uit 1939 (in 1965 herdrukt). Op zeer systematische wijze komen in kort bestek alle aspecten van het rolzegel aan bod. Deel 1, „Cylinder Seals in History”, geeft een historisch overzicht over het nu bekende bestand aan rolzegels, ontstaan tussen het einde van het 4^e millennium v. Chr. en van de Achemenidische tijd, ingedeeld in zeven perioden. Het tweede deel, „Cylinder Seals in Society”, behandelt achtereenvolgens de ontdekking (met een overzicht van de belangrijkste collecties), de vervaardiging, en de inscripties van de zegels, en hoe ze oudtijds gedragen en gebruikt (of herbruikt) werden. Speciale paragrafen zijn gewijd aan koninklijke en dynastieke zegels, aan zegels van de goden, zegels deeltmakend van „schatten” of ver van hun oorsprong gevonden, en aan de productie van zegels buiten het Oude Nabije Oosten. Het derde deel, „Subject and Themes on Cylinder Seals”, analyseert in elf hoofdstukjes de beeldenwereld, de ikonografie. Rubrieken zijn dagelijks leven; kleding; muziek en dans;

jacht en sport; transport; oorlog; goden; tempels en ceremoniën; mythen, epen en legenden; reuzen, demonen en monsters; dieren; strijdschènes. Het bijzonder goed opgezette boek slaagt erin binnen een bestek van 200 bladzijden, met behulp van een prachtige selectie van afbeeldingen, vrijwel alle wezenlijke aspecten aan bod te laten komen. Het is een prachtig middel om thuis te raken in de fascinerende wereld van het rolzegel, samen met kleitablet en spijker-schrift het meest karakteristieke product van de Mesopotamische cultuur, en evenals die beide soms ook door buurvölker overgenomen.

Enkele andere nieuwe uitgaven de redactie toegezonden zijn:

NAPHTALI LEWIS, *Life in Egypt under Roman Rule* (Oxford University Press, 1986; x + 242 pag., 8 pl.; prijs: £ 8,95). De auteur, emeritus hoogleraar van de City University in New York en een bekend papyroloog, geeft in dit boek een algemeen overzicht van het leven in Egypte ten tijde van de Romeinse overheersing, zoals dat vooral bekend is uit de duizenden papyri. Het gaat hem niet in de eerste plaats om „the view from the top”, maar om het dagelijkse leven van de mensen in de dorpen en de steden, met hun families, hun werk, hun relaties met de overheden, en de manier waarop ze probeerden klaar te komen met de vele problemen die het leven stelde. Na een beschrijving van de komst der Romeinen in Egypte, volgen hoofdstukken gewijd aan de sociale structuur („classes and masses”), aan de steden op het platteland, aan de boerendorpen, aan godsdienst en vertier, aan de voedselproductie, aan ambachten en beroepen, aan belasting, census en dienstplicht, aan het rechtsbestel, en aan verzet en ordeverstoring. Het goed geschreven boek brengt die oude wereld dichterbij ook door op ruime schaal de mensen van toen, vanuit de papyri zelf, aan het woord te laten komen.

STEPHANIE DALLEY, *Mari and Karana. Two Old Babylonian Cities* (Longman, London and New York, 1984; 8vo, geb., 218 pag., 70 ill.; prijs: £ 12,50). De auteur, een assyriologe, wil in dit boek op een wijze analoog aan die van Lewis' boek, twee steden in het oude Mesopotamië voor de lezer tot nieuw leven brengen, vooral door op grote schaal de rijk geschakeerde originele teksten aan bod te laten komen. Daarbij behoort uiteraard een inleidende en verbindende tekst, die het algemene kader schetst, de historische lijnen uitzet, verduidelijkt en interpreteert, terwijl een aantal illustraties deze oude wereld en haar bronnen ook visueel dichterbij brengt. De auteur koos voor een combinatie van twee steden: Karana (Tell Rimah, niet ver van Assur), bij de opgraving waarvan zij zelf betrokken was en waarvan zij de teksten publiceerde, en het bekende Mari. Het resultaat is een informatief, goed gedocumenteerd boek, dat na een beschrijving van de ontdekking en opgraving van beide steden, in acht hoofdstukken een beeld schetst van hun geschiedenis en samenleving. De vertalingen van de originele teksten zijn betrouwbaar en de keuze is ver-

antwoord. Toch is een enkele kritische kanttekening op zijn plaats. Beide steden zijn niet gelijkwaardig en de informatie uit en over Mari, dat in alle opzichten van veel meer betekenis en invloed was, is rijker en veelsoortiger. Reden ze te combineren was ongetwijfeld het feit dat er in de Oudbabylonische tijd directe relaties tussen beide bestonden en dat de schrijfster het beperkte beeld dat uit de bronnen van Tell Rimah oprees graag wilde aanvullen met het materiaal uit Mari. Dit bracht haar er toe ook de literaire en archeologische gegevens uit de jongere lagen van Tell Rimah (einde 2^e en begin 1^e millennium v. Chr.) te behandelen. Het ware beter geweest in plaats daarvan meer ruimte te besteden aan de periode waarin Mari bloeide en ijverig meedeed aan het politieke spel aan de vooravond van Hammurabi's geslaagde greep naar de macht. De behandeling van bepaalde verschijnselen uit die tijd is soms wat beknopt. Ook moet vermeld worden dat de auteur de pech had haar boek te hebben geschreven (1983), juist op het moment dat het onderzoek van Mari en de publicatie van de opgegraven teksten, in het kader van het vijftigjarig jubileum van de start der opgravingen, in een stroomversnelling raakte. Vijf delen met bewerkte spijkerschriftteksten, een eigen tijdschrift (*MARI*, waarvan 5 delen verschenen zijn), uitvoerige opgravingsrapporten en een stroom van artikelen hebben de laatste jaren onze kennis aanzienlijk uitgebreid en gecorrigeerd. Dat dit boek de nieuwe gegevens niet meer kon verwerken maakt het zeker niet achterhaald, maar wel gedateerd en soms wat onvolledig.

D. J. WISEMAN, *Nebuchadnezzar and Babylon* (London, Oxford University Press, 1985; 8vo., geb., xii + 142 p., 8 pl.; prijs: £ 17.-). In dit boek wordt de volledige tekst gepubliceerd van de serie van drie „Schweich Lectures” door de auteur in 1983 te London gehouden. Deze „Schweich Lectures on Biblical Archaeology” zijn een oude traditie, die reeds een aantal belangrijke publicaties opleverde, die een samenvattende en interpreterende analyse bieden van verschijnselen uit de cultuurgeschiedenis van het Nabije Oosten, vanuit het perspectief van de Bijbelse oudheidkunde. Andere recente delen in de reeks, die uitgaat van The British Academy, zijn Yadin's monografie over Hazor, Gurneys studie over de Hettietische godsdienst, en Ullendorffs *Ethiopia and the Bible*. Wiseman, emeritus hoogleraar in de Assyriologie te London, koos zijn thema, omdat de periode waarin de ondergang van Juda en de daarop volgende Babylonische ballingschap vallen, zowel voor de Bijbelse als voor de Nabije Oosterse geschiedenis van grote betekenis zijn. Zijn oorspronkelijke plan een geheel nieuwe analyse te bieden van de regeringsperiode van Nebukadnezar (605-562 v. Chr.), op grond van alle schriftelijke en archeologische bronnen, bleek niet haalbaar. Het boek combineert een algemeen overzicht van de feiten met de presentatie van nieuw materiaal en nieuwe hypotheses op

enkele onderdelen. De drie hoofdstukken zijn gewijd aan Nebukadnezar, aan Babylon, en aan Bijbelse en buitenbijbelse tradities rond de vorst. De verschijning valt samen met hernieuwde interesse voor Babylon, vooral op grond van recente Iraakse opgravingen, getuige ook een in Baghdad gehouden symposium. Bovendien is een complete editie van de omvangrijke Babylonische stadsbeschrijving, een proefschrift van de hand van A. George, gereed voor publikatie. Het boek geeft een goed leesbare, soms gedetailleerde analyse. We vestigen met name de aandacht op Wisemans beschouwingen inzake de „hangende tuinen”, de torentempel of *ziqurrat* (op grond van een nieuw tablet met dwarsdoorsnede en maten), inzake Babylon als centrum van geleerdheid, en aan zijn publikatie (als appendix) van een nieuwe tekst die betrekking heeft op de relatie tussen Alexander de Grote en Babylon. In het hoofdstuk gewijd aan de bijbelse tradities wordt ook ingegaan op de kennelijke verwisseling van de bekende Nebukadnezar met de minder bekende Nabonidus, met name in Daniël, getuige ook het tot de Dode Zeerollen behorende „gebed van Nabonidus”. Ook in de Assyriologie is die verwisseling niet onbekend. Een interessante tekst, waarin een koning (haast apologetisch) getekend wordt als „rechtvaardig vorst” (CT 46 n° 45, bewerkt door Lambert in *Iraq* 27), aanvankelijk betrokken op Nebukadnezar (ook door Wiseman, p. 22), blijkt bij nader inzien eerder te slaan op Nabonidus, de soms verguisde laatste koning van het rijk.

Texte aus der Umwelt des Alten Testaments. II, Religiöse Texte. Lief. 1, *Deutungen der Zukunft in Briefen, Orakeln und Omina* (Gütersloh, Gerd Mohn, 1986; 8vo., 152 p.). Het inmiddels bekende project *TUAT*, waarvan deel één in enkele vorige nummers van *Phoenix* uitvoerige aandacht ontving, is inmiddels begonnen met de uitgave van deel 2, gewijd aan religieuze teksten. Deze eerste aflevering biedt diverse categorieën teksten die met de duiding van de toekomst te maken hebben. Ten dele reeds uit deel één bekende auteurs hebben eraan meegewerkt: Römer voor het Sumerische materiaal (p. 18-55), Hecker voor het Akkadische (behalve Mari-teksten); Dietrich voor de bekende profetische brieven uit Mari en de Ugaritische omina (samen met Loretz). Egyptische profetieën en orakels verzorgden Kammerzell en Sternberg, Oud-Zuidarabische teksten Müller, terwijl Hoftijzer een vertaling van de bekende Bileam-tekst uit Deir ‘Allah bijdroeg, waarbij hij in de uitvoerige noten kritisch ingaat op de vele lezings- en interpretatievoorstellen sinds de eerste publikatie her en der gedaan. De inhoud van deze aflevering is veelzijdig; alleen Hettietisch materiaal ontbreekt. De selectie volgt een bewuste keuze, wat o.a. tot gevolg heeft dat het omvangrijke, „klassieke” corpus van Oudbabylonische omina amper vertegenwoordigd is. Dit geldt zowel de grote compendia, als het genre der uit de praktijk ontsproten „rapporten” over

raadpleging der ingewanden (het literaire en wetenschappelijke-traditionele prevaleert boven de praktijk). Hoe interessant het veelsoortige Sumerische materiaal, grondig bewerkt door Römer, ook is, het klassieke Babylonische komt m.i. wat te kort, al moet onmiddellijk toegegeven worden dat de omvang van dit corpus een representatieve selectie welhaast ondoenlijk maakt. Ruime aandacht wordt besteed aan de profetische teksten uit Mari, waar de interpretatie op details nog steeds vooruitgang boekt (vgl. voor tekst n° 1, p. 84v. ook mijn interpretatie in *Revue d'Assyriologie* 76, 124 vv.). Een aangekondigd nieuw deel met Mari-brieven zal ongetwijfeld nieuwe teksten toegankelijk maken. Te vermelden is dat thans ook een (na dit deel gepubliceerde) goddelijke „openbaring” per brief bekend is uit het gebied van het rijk van Esjnunna, waarin de godin Kititum zich tot koning Ibalpiel richt (M. de Jong Ellis, in *MARI* 5, 235 vv.). Ze belooft hem: „omdat je mond mijn naam gedurig aanroept zal ik je steeds de geheimen der goden openbaren: krachtens de raadsbeslissing der goden, volgens het decreet van Anum, is het land je gegeven om het te beheersen”. Ze belooft hem voorts militaire successen, welvaart en rust. „Ik zal het fundament van je troon bevestigen en je steeds voorzien van een beschermgenius. Laat (alleen) je aandacht op mij gericht blijven!”. De laatste regels onthullen het vermoedelijke motief van de brief: een belofte van heil en steun in ruil voor aandacht voor de godin en dus materiële zorg voor haar tempel, een boodschap wel door een lid van de clerus, wellicht een „antwoorder” van de godin, aan de koning overgebracht. Als dat zo is, contrasteert deze boodschap met de inmiddels beroemde woorden van de grote god Haddu van Aleppo aan Zimrilim van Mari gericht (p. 87): „Ik verlang niets van je! (Maar) als een onrechte, man of vrouw, tot je roept, treed dan op en verschaf hun recht. Dat is het enige wat ik van je vraag! Als je dit, wat ik je hierbij schrijf, doet en op mijn woorden acht geeft, zal ik je het land van oost tot west...geven”. Niemand kan ontkennen dat deze woorden verwant zijn aan de boodschap van profeten als Hosea en Amos, die eveneens het sociale onrecht aan de kaak stellen. Dit laat zien hoe boeiende lektuur de teksten in dit deel zijn. De twee volgende afleveringen ervan, gewijd aan rituelen en bezweringen, zijn inmiddels ook verschenen.

K. R. VEENHOF

M. HEERMA VAN VOSS, *Oud Egypte in het Princessehof* (Leeuwarden 1987; 21 × 21 cm; 16 p., ill.). Aan de gidsen die de laatste jaren verschenen zijn van grotere Egyptische collecties als die van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden en van het Allard Pierson Museum in Amsterdam (verschenen als *Phoenix* 32/1, 1986), kan nu een kleintje toegevoegd worden. Van de hand van Prof. Heerma verscheen onlangs een beschrijving van de Egyptische stukken in

Museum het Prinsessehof te Leeuwarden. Aanvankelijk was het de bedoeling van de directie ze in een tijdelijke tentoonstelling te exposeren, maar inmiddels heeft men besloten de stukken permanent tentoon te stellen. De meeste stukken bestaan uit een schenking van de Heer A. T. van der Meulen of zijn via hem verworven tijdens zijn verblijven in Egypte. Daar is hij in 1934 ook gestorven. Van de ruim vijftig stukken zijn er zes oesjebtibeeeldjes, waarvan een mooi exemplaar afgebeeld en wat uitgebreider beschreven is. Onder de gebruiksvoorwerpen, veelal vaasjes en dergelijke, vallen een schaalte met bloemmotief van blauwgroene faience en een vaasje van gekleurde glaspasta, beide uit het Nieuwe Rijk, op. De meeste voorwerpen zijn afbeeldingen van goden of hun attributen, vaak gebruikt als amulet. Al met al niet een speciaal bezoek waard, maar aardig genoeg om er een ommetje voor te maken.

L. ZONHOVEN

R. HACHMANN e.a., *Kamid el-Loz 1971-74. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*, Band 32, Bonn 1982 (216 pag., 41 pl.); idem. *Kamid el-Loz 1977-81*, in dezelfde serie Band 36, Bonn 1986 (211 pag., 31 pl.).

a. De textuele gegevens

De in de zuidelijke Beqa' gelegen plaats Kamid el-Loz is al vroeg geopperd als kandidaat voor het uit de Amarna-correspondentie bekende Kumidi (Guthe 1897). De ruïneheuvel die bij deze stad gelegen is, en die het oude Kumidi herbergt, is echter pas sinds 1954 bekend (Kuschke). De universiteit van Saarbrücken belastte de archeoloog Hachmann met de opgraving van de tell en in 1963 kon het werk beginnen. De identificatie van de heuvel met het oude Kumidi leek bevestigd te worden door de vondst van Syrische (Aramese) inscripties in een steengroef nabij de stad. In zijn publicatie herkende P. Mousterde de naam van Kumidi in een der inscripties. Nauwkeurige collatie van het origineel leverde echter de eigenaam Qozma op, vermoedelijk gelijk te stellen aan de elders bekende naam Kosmas. Daarmee was een aantrekkelijk argument verdwenen. In 1968 werd een bijzonder interessante vondst gedaan, nl. twee ostraca met ingegrifte tekens. Op zichzelf was dit weinig bijzonders, echter de nieuwe ostraca toonden ook tekens die in West-Semitisch taalgebied onbekend waren of elders een andere vorm hadden. De tekens deden sterk denken aan tekens bekend van inscripties van het Arabisch schiereiland, met name het Oud Zuid-Arabisch. Bovendien zijn de scherven waarop zij staan geschreven van vroege datum, mogelijk zelfs vroeger dan de alfabetische teksten uit Ugarit (eind 14^e eeuw). In totaal werden in de jaren '68-'69 11 ostraca op de tell aangetroffen. In het laatste jaar werden tevens de eerste spijkerschrifttabletten ontdekt. Het ging om vier brieven, waarvan twee gezon-

den door 'de koning' (nl. van Egypte) aan de vorsten van respectievelijk Damascus en Shaza'ena. Deze vier teksten werden tezamen met de al vermelde inscripties gepubliceerd in het boekje *Kamid El-Loz - Kumidi* (1970). In de jaren '72 en '74 werden opnieuw tabletvondsten gedaan; vier van de nu in totaal zes bekende teksten stammen vermoedelijk uit een archief in het paleisareaal. Een mogelijk zevende tablet — het tweede van 1972 — is volgens Hachmann van de tell gesmokkeld (*Kamid el-Loz 1971-74*, 162, noot 5).

De twee nieuwe teksten werden door Wilhelm en Edzard gepubliceerd in het *Zeitschrift für Assyriologie* (nrs. 63 [1973] en 66 [1974]). Edzards publicatie is zonder wijzigingen in het genoemde deel overgenomen (131 v.), Wilhelm draagt enkele nieuwe interpretaties aan (123 v.). Het is vooral bij de laatste jammer dat enkele korte lexicale studies niet meer konden worden verwerkt. In 1977 schreef Na'aman in het *Journal of Cuneiform Studies* een notitie over het woord *ašitu* (*JCS* 29, 237 v.), twee jaar later volgde een studie over *šukammu* van Moran in hetzelfde tijdschrift (*JCS* 31, 247 v.). Als voorbeeld hier de vertaling van KL 72:600: „Ik heb twee-, ja driemaal aan je geschreven wegens de spullen van Biridija en je hebt gezegd: 'Zie, ik heb hen via mijn knecht gestuurd'. Maar zijn spullen zijn niet gestuurd! Geef opdracht dat zijn spullen gestuurd worden, (te weten) 1 pijlkoker met 30 bronzen pijlen, 1 boog uit het land Meta (waarschijnlijk = Mittanni), 5 (sikkels) goud (in de vorm van) een armband en (paarde)tuig met juk(?); geef opdracht dat zij gegeven worden! ... Verder hebben wij jou om Jaddume verzocht”.

De andere brief betreft een schrijven aan de „grote”, vermoedelijk de lokale vorst of de egyptische gouverneur die volgens Amarna-brieven uit Byblos te Kumidi zetelde. Het dateren van deze brieven levert grote problemen, die met name Hachmann probeert op te lossen. In een zeer uitvoerige bijdrage (137-177) bespreekt hij achtereenvolgens de lokale heerser van Kumidi, Arahattu — de afzender van Amarna-brief 198 —, de in de buurt van Kumidi opererende Biriawaza en de vermoedelijke egyptische gouverneur van Kumidi, Puḫuru. Hierbij toont Hachmann zijn grondige kennis van de Amarna-brieven en hun historische implicaties. Springend van het ene houvast naar het andere komt hij tot een vroege datering van het epigrafisch materiaal van Kumidi, in de regering van Amenophis III (14e eeuw). Dat in Amarna maar één tablet van Arahattu is teruggevonden verklaart hij uit de verhuizing naar die stad onder Amenophis' opvolger Echnaton. Bij zijn bespreking laat Hachmann zich soms teveel door zijn enthousiasme leiden en neigt daardoor een enkele maal tot conclusies die de lezer met de nodige scepsis vervullen. Vergelijk bijvoorbeeld de passage op p. 157, waar de aanwezigheid van twee faraobrieven als volgt wordt verklaard: „Zu den Vorwürfen, die dem Arahattu gemacht wurden, gehört wohl auch die Behauptung, er habe ägyptische Boten ausgeraubt und

deren Post an sich genommen". Deze redenering berust geheel op Amarna-brief 198, waarin de vorst van Kumidi op omstandige wijze zijn loyaliteit aan de farao benadrukt. Het is voorlopig beter bij Hachmanns uitspraak op p. 159 te blijven, volgens welk de teksten vooralsnog meer vragen opwerpen dan beantwoorden. Helaas is de kwestie van de identiteit van Kamid el-Loz en Kumidi, hoe waarschijnlijk deze identiteit ook is, ook door de tabletten niet opgelost.

W. H. VAN SOLDT

b. *De opgraving*

Het eerste deel (1971-1974) bouwt verder op de verslagen van voorgaande seizoenen, die te vinden zijn in eerder verschenen delen van de Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde. Het deel begint met een beknopt verslag van de seizoenen 1971-1974, waarin het Laat Brons (LB) paleis en tempel verder zijn uitgegraven. Het is nu duidelijk dat het LB paleis 5 bouwfasen kent. Verder worden de eerder gepubliceerde tekeningen gecorrigeerd.

M. METZGER geeft een voorlopig verslag van de LB tempel. De volledige plattegronden en stratigrafie moeten wachten op de definitieve publicatie, die ook van zijn hand zal zijn. Wel is al duidelijk dat de drie LB bouwfasen een directe voortzetting zijn van de MB tempel. Hoewel hier de tempel nog niet in een bredere context wordt geplaatst, is haar belang voor onze kennis van LB tempels evident, niet in de laatste plaats door de kwaliteit van de beschrijving. R. MIRON geeft bovendien een uitvoerige beschrijving van de kleine vondsten uit de tempel, waarbij de vier kleimodellen van huisjes de belangrijkste zijn.

R. ECHT beschrijft een groep Ureüsvoorstellingen, die wellicht niet uniek is voor deze site, maar wel hier voor het eerst uitvoerig beschreven. Het betreft een rondplastiek, volgens de reconstructie van W. VENTZKE bestaande uit twee Ureüsslangen waarvan er één geheel en één half afgebeeld is, een reconstructie, die niet onwaarschijnlijk lijkt. Vergelijking met overige sites wijst erop dat dit type plastiek algemener is dan het op het eerste gezicht lijkt. De datering levert nog problemen op, maar lijkt in het Laat Brons te vallen. Het thema is van oorsprong Egyptisch, maar de productie lokaal.

J. W. MEYER, in het hoofdstuk 'Lebermodell oder Spielbrett' beschrijft een in 1970 gevonden speelbord van aardwerk, in de vorm van een levermodel. Zijn onderzoek bestaat voornamelijk uit een analyse van alle in het Nabije Oosten voor zover bekend gevonden speelborden, en de twee spelen die erop gespeeld werden. De enige conclusie die getrokken wordt uit de opvallende vorm van het bord, is dat het spel waarschijnlijk afkomstig zal zijn uit Mesopotamië, omdat de praktijk van de leverschouw niet werd beoefend in Egypte. Kortom, een gedegen overzicht, maar ietwat teleurstellend, in elk geval voor wie afgaat op de titel van het hoofdstuk.

In 1972 is in het paleis een kapotte kruik gevonden, waarin een 'zilverschat' en organisch materiaal zat. De context van de kruik, en de niet-organische inhoud zijn door W. VENTZKE zeer nauwkeurig omschreven, maar over het hoe en waarom van deze vondst wordt weinig gezegd. De beschrijving maakt duidelijk dat het waarschijnlijk gaat om zilverafval, verzameld om omgesmolten te worden. Ook het bijgesloten zijn van overigens niet nader omschreven organisch materiaal duidt hierop. Deze tamelijk voor de hand liggende conclusie is niet getrokken, en dat is jammer.

R. MIRON beschrijft vervolgens de Midden Brons graven aan de noordzijde van de tell, samen met het bijbehorende aardewerk. Vooral dit laatste is plezierig, want een volledige beschrijving van het Kamid el-Loz aardewerk zal waarschijnlijk nog een aantal jaren op zich laten wachten (hoewel grafaardewerk natuurlijk niet als representatief mag worden beschouwd). Ook de uitgebreide beschouwing van R. Hachmann aan het einde van dit deel, over de mogelijkheden van het statistisch bewerken van aardewerk, verandert hier niets aan

Alle artefacten, ook alle stukjes zilver uit de 'zilverschat', zijn getekend. Daarnaast is er een aantal foto's van goede kwaliteit, voornamelijk van vondstcomplexen.

Het tweede deel (1977-81) behandelt een metaalwerkplaats uit het Laat Brons. Deze werkplaats ligt ten NO van het LB paleis, is daar door een smalle gang van gescheiden, en in het opgegraven gedeelte zijn geen verbindingen met het paleis gevonden. Uit de — korte — verantwoording van techniek en documentatiemethoden, blijkt dat gegraven is volgens de Wheeler-Kenyon methode, met squares van 10×20 m, en baulks van 0.50 m.

De periode van de bouwfasen P5-4-3 van het paleis is beschreven. De bouwfasen vallen samen met die van de werkplaats. De herbouwstadia binnen deze fasen zijn, door het ontbreken van verbindingen noch onderling, noch met die van het paleis te verbinden. Als men had gewacht met de publicatie tot de werkplaatsen volledig waren opgegraven, was in dit opzicht de samengang wellicht groter geweest. Nu men echter heeft besloten dit niet te doen, is het opgegraven gedeelte zeer grondig gepubliceerd. Begonnen wordt met een uitgebreide beschrijving van de architectuur, waarbij elk stadium, d.w.z. elke wijziging, zoals het plaatsen of verwijderen van muren, het maken of dichtmaken van toegangen, het veranderen van open in gesloten ruimtes etc., apart beschreven en met één of meerdere plattegronden verduidelijkt is. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de chronologie. Op grond van gevonden kleitabletten wordt bouwfase P4 in de Amarnatijd geplaatst.

In een volgend hoofdstuk worden de installaties per bouwfase beschreven: de schachtovens, kleiplaten, haardplaatsen en zinkputten, zonder dat voorlo-

pig nog iets over de functie gezegd wordt. Hoofdstuk 5 behandelt de artefacten op dezelfde wijze. In Hoofdstuk 6 wordt dan de samenhang tussen de verschillende categorieën gegeven door een overall beschrijving per stadium, waarbij ook de samenstelling van de lagen aandacht krijgt. Deel I sluit af met een catalogus van de artefacten.

Deel II en III behandelen het natuurwetenschappelijk onderzoek aan de metallurgische vondsten. Deel II begint met een verantwoording van de toegepaste methoden en een korte beschrijving van de technieken: de raster-electronenmicroscopie, de electronenmicroanalyse, beide methoden waarbij met behulp van electronenstralen oppervlakken afgetast worden om de structuur en chemische samenstelling ervan te analyseren, en de röntgendiffractometrie, die hetzelfde doet mbv röntgenstralen. Deze technieken zijn toegepast op verschillende ertsrestanten en slakken uit de werkplaatsen, met de bedoeling om uit de resultaten een indicatie te krijgen over de herkomst van de ertsen, de in de werkplaatsen gebruikte technieken, en de bereikte eindproducten. De resultaten en eindconclusies van dit onderzoek in deel III laten duidelijk zien wat de mogelijkheden zijn van dergelijke natuurwetenschappelijke onderzoeksmethoden in de archeologie.

Uit het ontbreken van zwavel in de koperertsen en bronsrestanten worden mogelijke vindplaatsen gedistilleerd. De analyse van fragmenten uit de verschillende stadia van bewerking maakt een reconstructie van de techniek van het bronsmaken mogelijk. Bovendien zijn er aanwijzingen voor de productie van arseenbrons. Naast brons zou in Kamid el-Loz P5,4 volgens de auteurs wellicht ijzer gemaakt zijn. Deze conclusie trekken ze uit de aanwezigheid van het niet lokaal voorkomende hematiet, en twee fragmenten van ijzer. Dat er verder geen aanwijzingen voor de productie gevonden zijn, verklaren ze uit het feit dat hematiet een zeer zuiver ijzeroxide is, dat nauwelijks afvalproducten geeft. De productie van ijzer uit hematiet is echter een proces dat verschillende stadia kent. Het blijft merkwaardig dat geen van die tussenstadia (Fe_3O_4 , FeO) vertegenwoordigd is. De mogelijkheid dat het hematiet een functie vervulde in de productie van brons mag zeker niet uitgesloten worden (ijzerhoudende gesteentes worden bijvoorbeeld als katalysator bij de reductie van koperoxide gebruikt).

In Deel IV worden de resultaten van het stratigrafisch onderzoek en het natuurwetenschappelijk onderzoek met elkaar in verband gebracht, en een proces voor de productie van brons gereconstrueerd. Kopererts werd geoxideerd in open vuurplaatsen, met een maximale zuurstoftoevoer, waarschijnlijk op de aardewerken platforms. Schachtovens, waarin houtskool gebrand werd, verschaften de zuurstofarme omgeving waarin het zo ontstane koperoxide gereduceerd werd. In P4 vond dit reductieproces in kleine bovengrondse ovens

plaats. In dezelfde ovens vond daarna de reductie van kassiteriet (tinoxide) tot tin, en de versmelting daarvan met het koper plaats. De zinkputten hadden meerdere functies, waarbij wassen en natslijpen waarschijnlijk de belangrijkste waren. Naast de installaties voor de bewerking van metalen, zijn een paar broodovens gevonden, alsmede een hoeveelheid dierbotten. De auteurs interpreteren deze als de overblijfselen van offers.

Het geheel wordt geïllustreerd met een groot aantal afbeeldingen: veel plattegronden die duidelijk de ontwikkeling laten zien, en tekeningen en foto's van vrijwel alle artefacten. De tekeningen zijn goed, de foto's wisselend van kwaliteit. Als laatste is de Noord-Oost-Zuid sectietekening gegeven van het square waarin de werkplaatsen zich bevonden.

E. J. VAN DER STEEN

Op 26 januari j.l. is geopend de nieuwe afdeling van het Oude Nabije Oosten in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Het is de eerste maal dat het nu bijna 175 jaar oude museum vanuit eigen bezit een zo volledig mogelijk overzicht biedt van de kunst en de archeologie van het Oude Nabije Oosten. Het museum is — met uitzondering van maandag — geopend op werkdagen van 10 tot 17, zondags van 13 tot 17 uur. Een uitgebreidere beschrijving van deze nieuwe afdeling komt in een der volgende afleveringen van *Phœnix* aan bod.

De volgende *thema-nummers* gewijd aan studiedagen van ons genootschap zijn nog verkrijgbaar:

De Romeinen in het Nabije Oosten (*Phœnix* 26/2, 1980; 64 p., 27 ill.).

Voordrachten van H.J.W. Drijvers, „Provincia Syria”; J.-C. Lebram, „Rome en de Joden”; en J. Quaegebeur, „De Romeinen in Egypte”. *fl.* 15.—
Karthago (*Phœnix* 28/2, 1982; 85 p., 47 ill.).

Voordrachten van E. Lipinski, „De Phœnicisch-Punische godsdienst”; L.E. Stager, „De opgravingen van de haven en de *tofeth* van Karthago”; J. Christern, „Romeins en Christelijk Karthago”. *fl.* 15.—

Het Oude Zuid-Arabië (*Phœnix* 33/1, 1987; 71 p., 32 ill.).

Voordrachten van J. Rijckmans, „De bijdrage van oud Zuid-Arabië tot de kennis van het Semitische Oosten”; W.W. Müller, „Het belang van de Wierookhandel voor het antieke Zuid-Arabië”; A.J. Drewes, „Ethiopië en Zuid-Arabië tussen 450 vóór en 550 na het begin van onze jaartelling”. *fl.* 15.—

Eveneens nog verkrijgbaar:

Gids voor de Afdeling Egypte van het Allard Pierson Museum, Amsterdam (*Phœnix* 32/1, 1986; 120 p., met 72 ill. en 8 kleurplaten). *fl.* 20.—

De bovenstaande deeltjes kunnen worden besteld door het overmaken van de prijs *plus fl.* 2,50 porti op girorekening 229501 van Ex Oriente Lux, Leiden, onder vermelding van het gewenste nummer van *Phœnix*.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

12. J. M. A. JANSSEN, *Egyptische Oudheden verzameld door W. A. van Leer* (1957; 40 p., 18 pl.) f 25.—
De collectie bevindt zich in het Allard Pierson Museum te Amsterdam.
- 14, 17, 18, 22. B. H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-IV* (1963-1982; 581 p., 71 fig.) f 140.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkrachten, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f 65.—)
16. J. HOFTIJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f 25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateërs, van Palmyra, en van Hatra.
19. J. ZANDEE, *‘The Teachings of Silvanus’ and Clement of Alexandria. A new document of Alexandrian Theology* (1977; 173 p.) f 55.—
Een analyse van een tractaat behorende tot de tekstvondst van Nag Hammadi tegen de achtergrond van het gehehleniseerde Christendom van de 2e eeuw. Clemens en ‘Silvanus’ leveren bewijzen voor een synthese tussen christelijke theologie en filosofische en ethische voorstellingen van de laat-stoicijnse en middel-platonische filosofie.
20. R. BORGER, *Drei Klassizisten: Alma Tadema, Ebers, Vasmaer. Mit einer Bibliographie der Werke Alma Tadema’s* (1978; 54 p., 3 pl.) f 30.—
Een schets van leven en werk van Lourens Alma Tadema, één van de meest succesvolle schilders uit het victoriaanse tijdperk, die de onderwerpen voor zijn (meer dan 400) schilderijen vooral vond in het oude Egypte en de klassieke oudheid.
23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f 45.—
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Drs Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby’s heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
24. K. R. VEENHOF (ed.), *Schrijvend Verleden. Documenten uit het Oude Nabije Oosten vertaald en toegelicht* (1983; 452 p., 25 ill.; geb.) f 69.—
Jubileumuitgave in 52 hoofdstukken met teksten uit vele gebieden, in vele talen en in tal van genres, tussen ca. 2500 v.Chr. en 500 n.Chr.
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins*. (1988; 220 p., 25 ill.) f 65.—

De egyptische lijkstap was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstapen uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het